

Procjena veličine neslužbenog gospodarstva u izabranim zemljama

Bejaković, Predrag

Source / Izvornik: **Financijska praksa, 1997, 21, 91 - 124**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:242:011727>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-12**

Repository / Repozitorij:

[Institute of Public Finance Repository](#)

PROCJENA VELIČINE NESLUŽBENOG GOSPODARSTVA U IZABRANIM GOSPODARSTVIMA

Predrag BEJAKOVIĆ, dr., Državni zavod za
makroekonomske analize i prognoze, Zagreb

Izvorni znanstveni rad*
UDK 331.526.8.001.24

Siva ekonomija prisutna je u svim društvima bez obzira na njihovo društveno i političko uređenje, ali ipak između pojedinih društava postoje značajne razlike u njenom obliku i obujmu. Cvala je i u nacističkoj Njemačkoj, bila itekako razvijena u zemljama bivšeg komunističkog bloka, a gotovo da je svakim danom sve jača u razvijenim industrijskim državama. Pažnja i prostor koji ćemo u ovom radu posvetiti pojedinoj zemlji, ovisi o važnosti neslužbenog gospodarstva i broju provedenih istraživanja toga fenomena u njoj.

Harding i Jenkins (1989) navode da razlike koje postoje između neslužbenih gospodarstava planskih privreda socijalističkih država, birokratskog liberalizma socijalnih demokracija zapadnjačkog kapitalizma i relativno nereguliranih ekonomija zemalja koje se smatraju "nerazvijenima" ili "u razvoju" nisu samo formalne prirode i jednostavno isključivo posljedica državne intervencije. To su bitno različiti sustavi. Ako bi se željelo spoznati njihovo djelovanje i proniknuti u veze između neslužbenog i službenog gospodarstva trebalo bi pri proučavanju neslužbenog gospodarstva različitih društvenih, političkih i ekonomskih sustava primjenjivati i bitno drugačije analitičke okvire. Stoga će se u radu procijeniti veličine neslužbenog gospodarstva u izabranim gospodarstvima kako slijedi:

- a) neslužbena gospodarstva u planskoj privredi,
- b) neslužbena gospodarstva u tržišnim privredama (s posebnim naglaskom na razvijene industrijske zemlje),
- c) neslužbena gospodarstva u zemljama u razvoju.

SIVA EKONOMIJA U PLANSKOJ PRIVREDI

Razlozi nastanka

U kapitalističkoj privredi proizvođač se susreće s većim nepovjerenjem kupaca i otežanim uvjetima distribucije. Uspješan je samo ako je konkurentan cijenom, kvalitetom, vremenom proizvodnje robe ili ostvarenja usluge. Sve navedeno gotovo da nema značenja u socijalističkim privredama, gdje su cijene neelastične zbog kronične nestašice roba na tržištu.

* *Primljeno* (Received): 19.12.1996.
Prihvaćeno (Accepted): 12.1.1997.

Neslužbeno gospodarstvo ima u tim zemljama važnu ulogu u ublažavanju takve velike nestašice. O jednoj od posljednjih tvrđava komunizma, Kubi, White (1991) piše da se građevni materijal može dobiti kao godišnja nagrada za savjestan i uporan rad, ali postoje i drugi načini. Njegov poznanik gradi kuću, te treba žicu za povezivanje krovnih greda, koje naravno u trgovinama nema. No poznanik ima brata vozača kamiona koji je nedavno iz Havane vozio pošiljku žica. Utovarili su mu 102 kalema žica, time da su evidentirali da je zaprimio 100 kalema. Vozač je, naravno, nešto platio navedeni "propust", dovezao se u svoje selo na sjeveru otoka i istovario količinu za koju je bio zadužen. Preostala žica bila je dobro iskorištena za krovšte kuće njegova brata.

Značenje i determinante

Grossman (1977) smatra da je drugo ili paralelno gospodarstvo u planskoj privredi determinirano time da se njime ostvaruje osobna korist i da se na određeni način radi u suprotnosti s postojećim zakonodavstvom. O'Hearn (1980) navodi da je navedena definicija preuska, jer ne uključuje raznovrsne oblike sive ekonomije koji su u neskladu s planovima u legalnom socijalističkom sektoru. Po njemu, u sivu ekonomiju u planskoj privredi ulaze sve djelatnosti koje nisu uključene u proces planiranja i nisu priznate kao dio narodnog gospodarstva. Sweezy (1980) određuje paralelno gospodarstvo kao proizvodnju, kupnju i prodaju dobara i usluga izvan kanala koje osigurava i propisuje legalni sustav. Ericson (1984) je pojam paralelnog gospodarstva proširio na sve gospodarske djelatnosti koje nisu potpuno u skladu sa zamisli i normama centralnog planskog socijalističkog sustava, bez obzira na to u kojem se sektoru ostvaruju i koji gospodarski čimbenici sudjeluju u njima.

Na porast neslužbenog gospodarstva u tim zemljama utjecala je ideološka podozrivost prema privatnom poduzetništvu, što je uvjetovalo dugotrajne i velike administrativne postupke za dobivanje raznovrsnih dozvola. Značajnu ulogu u obujmu i razvoju sive ekonomije imala je i nedovoljna razvijenost uslužnog dijela gospodarstva (u prvom redu servisa). Izuzetno visok porezni teret poticao je veliki dio gospodarskih subjekata da ne prijavljuju svoje poslovanje, odnosno da ga prijavljuju u manjem opsegu od stvarno obavljenog. Uz neuređenost poreznog sustava i nepostojanje porezne administracije, odgovarajuće financijske kontrole i financijske policije, veliki dio poslovnih aktivnosti obavljao se bez odgovarajuće dokumentacije i evidencije. Dodatni razlozi koji su utjecali na razvoj sive ekonomije bili su nefleksibilno i pretjerano restriktivno radno zakonodavstvo (nemogućnost radnog angažiranja na nekoliko sati tjedno, zapošljavanja umirovljenika, studenata i slično). Ujedno, neslužbeno gospodarstvo je jačalo i zbog nedovoljnog djelovanja sindikata koji su bili produžena ruka partije na vlasti, a ne tijelo za promicanje interesa i zaštite uposlenih.

Bivši Sovjetski Savez

U bivšem Sovjetskom Savezu, po mišljenju Louise Shelley (1990), siva ekonomija u prvom je redu bila uzrokovana nedjelotvornošću planske privrede i nesposobnošću službenih gospodarskih čimbenika da zadovolje potrebe većine svojih građana. Grossman i Trembl (1987) navode da je u njima bilo prejako progresivno oporezivanje, da su postojali izuzetno visoki posredni porezi i velike subvencije, što je poticalo zloupotrebe i nepravilnosti. Usprkos očekivanju da će centralna planska privreda uspješno nadjačati skrivenu privatnu inicijativu i ilegalne aktivnosti, u stvarnosti se dogodilo suprotno, jer su mnogi društveno-politički činitelji pospjeli

nastajanje i razvoj takva rada. Niske plaće nisu djelovale stimulatивно na povećavanje intenzivnosti rada te su svi zaposleni tražili mogućnost dodatne zarade. Ujedno, centralna planska privreda dovodila je do potcjenjivanja državnog vlasništva i nepravilnog odnosa prema njemu, te je većina sovjetskih građana smatrala da se otuđivanje iz nje nikako ne može poistovjetiti s krađom u uvjetima privatnog vlasništva. Nadalje, vječna dugotrajna "glad" za svim robama uvjetovala je nastajanje crnog tržišta unutar i izvan postojećeg službenog gospodarstva. Glad za robama bila je u prvom redu uvjetovana centralno određenim, kontroliranim i fiksnim cijenama, a bila je također pojačana i neprimjerenim sustavom planiranja i upravljanja gospodarstvom, kao i nezadovoljavajućom raspodjelom. Proizvodnja nije bila prilagođena potrebama kupaca u pogledu mode, kakvoće, raznolikosti, rokova i slično. Cjelokupno društvo bilo je čvrsto kontrolirano, regulirano i birokratizirano, što je sve pogodovalo razvoju neslužbenog gospodarstva.

U godinama neposredno prije raspada Sovjetskog Saveza postojale su određene tendencije da se siva ekonomija dovede, barem djelomično unutar zakonskih okvira, ali one nisu dale značajnijih rezultata, u prvom redu zbog nedovoljne motiviranosti raznovrsnih "poduzetnika" da legaliziraju svoje aktivnosti. Prema mišljenju Aleksandra Samorodova (1991), u prelasku na tržišnu privredu pojačano je značenje sive ekonomije. Prema njegovoj procjeni, u njoj je početkom 90-ih sudjelovalo 17 do 18 milijuna građana bivšeg Sovjetskog Saveza, odnosno oko 13 posto tada ukupno zaposlenih (135,1 milijuna ljudi - prema podacima službene statistike - *Report of the State Statistical Committee of the USSR, Moscow, 1989*). U tom razdoblju samo je pojačan "začarani krug" sive ekonomije i planskog socijalističkog gospodarskog razvoja. Nemotiviranost za rad u službenom sektoru, lukrativne metode zarade, spekulativno ekonomsko ponašanje bili su, među inim, u čvrstoj uzročno-posljedičnoj vezi s postojanjem i razvojem neevidentirane ekonomije (Standing, 1991).

Poljska

U Poljskoj je usprkos proklamiranom načelu izjednačavanja gospodarstva u privatnom i državnom vlasništvu, postojala stalna sklonost ograničavanju ovog prvog ponajviše uz striktno reguliranje nabave materijala, ograničavanje broja zaposlenih, uvođenja čvrste kontrole cijena te primjene restriktivne porezne politike. Vječni nedostatak repromaterijala, sirovina i roba na tržištu gotovo da je potakao poduzetnike da se služe nezakonitim kanalima crnog tržišta na kojem su, naravno, vladale i više cijene. Dio gotove proizvodnje neminovno su morali prodavati na nelegalnom tržištu da bi bili u mogućnosti pokriti visoke troškove i prikupiti potrebna (nevidentirana) gotovinska sredstva za daljnje poslovne aktivnosti (u prvom redu za ponovnu kupnju na crnom tržištu ili za podmićivanje vladinih službenika na svim razinama). Fiskalna politika bila je utemeljena na vjerovanju da privatni poduzetnici sigurno i neminovno varaju državu pa im stoga nisu bile priznate gotovo nikakve olakšice kod investicijskih aktivnosti, poslovnog rizika ili povećanja plaća zaposlenih. Stalne promjene porezne politike koje su uvjetovala ogromnu nesigurnost među poduzetnicima jasno su pokazivale ideološku i političku neprihvatljivost privatnog sektora komunistički autoritativnim vlastima.

Sličan odnos postojao je u Poljskoj i prema individualnim poljoprivrednicima koji su, prema mišljenju Marie Loš (1990) bili podvrgnuti ekonomskoj i političkoj eksploataciji. Prva se sastojala u uzimanju svih proizvodnih viškova kako bi se financirala teška industrija i finansijski pomogla nedjelotvorna državna gospodarstva, dok se političko izrabljivanje sastojalo u stalnom vjerovanju vlasti da poljoprivreda u privatnom vlasništvu predstavlja "najzaostaliji"

dio gospodarstva i da kao takva ne zaslužuje političko priznanje. Istina, pogoršanjem gospodarskog stanja početkom 80-ih godina, poljoprivreda i to pogotovo ona u privatnom vlasništvu, počela se smatrati kao “posljednja slamka” za posrnulo gospodarstvo Poljske, te su učinjeni određeni ustupci individualnim poljoprivrednim proizvođačima, kao što je olakšana kupnja potrebnih strojeva i opreme, te kupnja zemlje od drugih poljoprivrednika koji je žele prodati. No, i nadalje oni su vrlo teško dobivali kredite i porezne olakšice.

Ilegalno poslovanje “procvalo” je u Poljskoj za vrijeme staljinizma, kada je poljsko društvo bilo podvrgnuto strogom i proizvoljnom arbitriranju policijske vlasti, nedosljednim i kratkotrajnim zakonima, težnji za razvojem teške industrije te potpunom zanemarivanju potreba stanovništva. Mnogo je ilegalnih poduzetnika u vrijeme liberalizacije, sredinom 50-ih godina, legaliziralo svoju poslovnu aktivnost, ali su ih ubrzo nadošla ograničenja prisilila da se vrate starom ponašanju. Dok je legalno privatno poduzetništvo podređeno restriktivnoj politici, a profiti su ograničeni postojećim zakonima i porezima, ilegalna proizvodnja i trgovina omogućavaju mnogo više slobode i fleksibilnosti. Najčešće se radi o poslovima i nužnim uslugama koje obavljaju zaposleni u društvenom sektoru svojim prijateljima, poznanicima te preporučenim mušterijama, i to obično u radno vrijeme koristeći se pritom strojevima i materijalima sa svog posla. Drugi značajni dio ilegalne paralelne ekonomije jest nedopuštena distribucija (i redistribucija) roba: prehrambenih proizvoda, alkohola, građevnoga materijala i slično. Tako su “na mala vrata” u poljsko društvo ušli kapitalistički zakoni ponude i potražnje. Poznato je da su “neevidentirani” poduzetnici proizvodili i prodavali određene robe po nižim cijenama, ako je njihova službena cijena bila visoka, odnosno da su pomoću cijelih razvijenih mreža prekupaca kupovali (stvarajući umjetne nestašice) i preprodavali određene proizvode kojih je službena cijena bila preniska. Kao i u drugim zemljama, pojačana kontrola i uvođenje zabrana u svojoj ekonomiji imala je i u Poljskoj suprotan učinak. Zbigniew Landaw (1987) navodi dva primjera: zabrana privatne trgovine mesom gotovo je odmah potakla nastajanje lanaca mesara i trgovaca koji su se bavili takvom prodajom, a početkom 80-ih godina kada je uvedena zabrana točenja alkoholnih pića prije 13 sati, odmah su otvorena nelegalna mjesta gdje se alkohol točio po cijele dane (naravno po višim cijenama).

Daljnje pogoršanje društvenih i gospodarskih čimbenika razvoja uvjetovalo je stalno povećavanje opsega sive ekonomije u Poljskoj, pa je zbog tog neslavnog rekorda ova zemlja postala izuzetno zanimljiva u razmatranju ovog fenomena. (Aslung, 1985.; Dobbs, 1977.; Korbonski, 1981). Zbigniew Landaw (1987) ističe dvostruku prirodu sive ekonomije: neka obilježja su zajednička za sve zemlje (izbjegavanje plaćanja poreza, krijumčarenje), dok postoje specifični čimbenici vezani uz politički i gospodarski sustav pojedine zemlje. Tako za ekonomiju sovjetskog tipa Landaw smatra da postoje četiri osnovne odrednice: zakonodavna regulativa, pogreške u određivanju cijena i planiranju količina, stalni nedostatak roba na tržištu, te konačno “čvrsti” odnos vlade i državnih poduzeća. U Poljskoj je to stanje bilo još pojačano dugotrajnom gospodarskom krizom i teškoćama vezanim uz prijelaz s planske na tržišnu ekonomiju. Što se pak tiče posljedica sive ekonomije, Landaw naglašava da je u prvom redu došlo do pojačanja postojeće razlike u raspodjeli prihoda između pojedinih društvenih grupa.

Bivša Jugoslavija

Unutar bivše Jugoslavije detaljniju analizu pojave i opsega neslužbenog gospodarstva izvršili su Miroslav Glas, Stanka Kukar, Marjan Simončić i Ivo Bićanić (1988). Autori su

nastojali utvrditi uzroke nastajanja sive ekonomije, ocijeniti tendencije kretanja, provesti usporedbe s drugim zemljama, predložiti potrebne mjere ekonomske teorije i politike s obzirom na sivu ekonomiju. Dali su ocjene opsega sive ekonomije na temelju stope aktivnosti dobnog sposobnog stanovništva. Nakon analize stope aktivnosti muškog i ženskog stanovništva, dana je procjena stanovništva aktivnog u sivoj ekonomiji. Pretpostavilo se da je približno jednaka stopa aktivnosti žena i muškaraca u sivoj ekonomiji. Od muškog stanovništva 1981. godine u radnoj dobi (od 15 do 64 godine) koje nije bilo aktivno (1240 tisuće) oduzeta je muška omladina koja je bila na školovanju u srednjim i višim školama te na fakultetima (674 tisuće) te se tako dobilo muško stanovništvo u radnoj dobi koje bi se lako moglo uključiti u sivu ekonomiju (566 tisuća), što je iznosilo 7,7 posto muškog stanovništva u radnoj dobi (7357 tisuća). Uz navedenu pretpostavku da je stopa aktivnosti žena u radnoj dobi u sivoj ekonomiji jednaka stopi aktivnosti muškaraca, procijenilo se da je u njoj 1981. godine bilo aktivno 545 tisuća žena, odnosno ukupno 1111 tisuća osoba. Navedenom broju pribrojeno je ukupno nezaposleno stanovništvo (809 tisuća) i 20 posto ukupnog zaposlenog stanovništva u službenoj ekonomiji koje je prema procjeni radilo četvrtinu uobičajenog radnog vremena, te je njihov rad zamjenjivao 292 tisuće zaposlenih u službenoj ekonomiji. Tako je ukupan broj osoba (1111 tisuća osoba statistički neaktivnih u radnoj dobi, 809 tisuća nezaposlenih i 292 tisuće zaposlenih u službenoj ekonomiji) iznosio 2212 tisuća osoba koje bi mogle biti aktivne u sivoj ekonomiji.

Hrvatska

Iako se Hrvatsku, kao uostalom ni bivšu Jugoslaviju, ne može smatrati klasičnom zemljom planske privrede, zbog kompozicije cijelog teksta obradit će se na ovom mjestu.

U listopadu 1994. godine Centar za istraživanje marketinga (CEMA) proveo je istraživanje o prihodima kućanstava u Hrvatskoj. Rezultati su pokazali da su prosječni prihodi kućanstva tog mjeseca bili 684 DEM, a da bi potrebni prihodi za pokriće osnovnih životnih potreba trebali biti u prosjeku gotovo dvostruko viši (98 posto), odnosno oko 1300 DEM. Nakon tog istraživanja postavilo se pitanje koliko je udio dodatnih prihoda u ukupnim prihodima kućanstva. Na takvo je pitanje teško dati precizan odgovor. Ispitanici u anketi nisu bili spremni iskreno odgovoriti koliko dodatno zarađuju, jer takvi prihodi uglavnom nisu iskazani u poreznoj osnovici.

U želji da se spozna obujam i struktura aktivnosti vezanih uz fenomen sive ekonomije krajem veljače i početkom ožujka 1995. godine u okviru Omnibus ankete na reprezentativnom uzorku kućanstava Hrvatske, provedeno je istraživanje o dodatno plaćenim poslovima, ne pitajući o svotama koje se tako zarađuju. Dodatno plaćeni poslovi definirani su kao oni poslovi koji donose prihod, isključujući prihod iz redovne djelatnosti i (stalnog) radnog odnosa, te prihode iz vlastitog poduzeća ili redovite poljoprivredne djelatnosti. Dodatno su poslovi istraženi s "objiju strana": s gledišta koji iste obavljaju i s gledišta onih koji se koriste uslugama ili kupuju proizvode od osoba kojima je to dodatna djelatnost.

U promatranoj godini dana dodatne plaćene poslove obavljali su članovi oko 360 tisuća kućanstava u Hrvatskoj. To je 24 posto od ukupno 1,5 milijuna kućanstava u Republici. Tako su u ovom obliku rada bili aktivni članovi svakog četvrtog kućanstva u Hrvatskoj. Možemo procijeniti da je veći dio tih kućanstava, njih oko 15 posto, uglavnom redovito obavljao neku dodatnu djelatnost, jer su obavljali neki dodatni plaćeni posao i protekli mjesec i proteklu

godinu. Preostalih 9 posto kućanstava obavlja dodatne poslove neredovito, jer su ih obavljali ili samo prošli mjesec (1 posto) ili u protekloj godinu, ali ne i prošli mjesec (8 posto).

Regionalno u odnosu na republički prosjek (24 posto ukupnog broja kućanstava), obavljanje dodatnih plaćenih djelatnosti je češće u Dalmaciji (gdje u njemu sudjeluju članovi 33 posto ukupnog broja kućanstava) te u Zagrebu i okolici (31 posto kućanstava). Ti su se poslovi relativno manje obavljali u Istri, sjevernom Primorju i Gorskom kotaru, gdje su u njima bili aktivni članovi 16 posto ukupnog broja kućanstava.

Prema obilježju "veličina naselja prema broju stanovnika" takvi su se poslovi najviše obavljali u manjim gradovima (koji su imali od 2 tisuće do 10 tisuća stanovnika) te su u njima bili aktivni članovi 29 posto ukupnog broja kućanstava, dok su najnižu aktivnost (21 posto) bilježili stanovnici malih naselja (do 2 tisuće stanovnika). U velikim urbanim središtima (koji su imali više od 100 tisuća stanovnika) aktivnost na obavljanju dodatnih plaćenih poslova bila je za 1 posto veća od republičkog prosjeka, te je iznosila 25 posto članova kućanstava. Vrlo veliki raspon aktivnosti na obavljanju dodatnih plaćenih poslova zabilježen je prema obilježju "broj članova kućanstva", te su u tom radu najviše (31 posto) sudjelovali članovi velikih kućanstava koja su brojala 6 i više članova. Najmanju aktivnost u ovom obliku rada bilježe osobe iz dvočlanih kućanstava (17 posto), dok su osobe koje žive same nešto aktivnije, te je u obavljanju dodatnih plaćenih poslova uključena gotovo petina samaca (19 posto).

Aktivnosti u obavljanju dodatnih poslova proporcionalno rastu s brojem djece do 15 godina u kućanstvu: u kućanstvima bez djece aktivni su članovi 23 posto kućanstava, s jednim djetetom ili dvoje djece članovi 24 posto kućanstava, a s troje ili više djece članovi 30 posto kućanstava.

Prema obilježju "izvor prihoda kućanstva", najveće su aktivnosti na obavljanju dodatnih plaćenih poslova kod kućanstava s mješovitim prihodom iz poljoprivrede i nepoljoprivrede (35 posto), a najnižu aktivnost (21 posto) bilježe kućanstva s nepoljoprivrednim izvorom prihoda. Prema vrsti prihoda dodatne su poslove najmanje obavljale osobe iz kućanstava s mirovinama (20 posto), nešto više s jednim ili dva osobna dohotka (24 odnosno 26 posto), te oko trećina članova svih kućanstava koja su koristila dječji doplatk ili socijalnu pomoć. Visok udio u obavljanju dodatnih plaćenih poslova zabilježen je kod kućanstava čiji članovi primaju stipendiju (50 posto) ili imaju neku drugu vrstu prihoda (60 posto).

Obavljanje dodatnih plaćenih poslova ispitivano je i prema obilježju "ukupni mjesečni prihod kućanstva u veljači 1995.", te je ustanovljeno da ono raste s porastom prihoda do prosječnog prihoda kućanstva (501 do 800 DEM), gdje je zabilježena najveća stopa aktivnosti (30 posto). Nakon toga obavljanje dodatnih plaćenih poslova opada, time da je bila aktivna četvrtina svih članova iz kućanstava s najvećim prihodom (iznad 1150 DEM). Možemo, dakle, zaključiti da dodatne poslove najčešće obavljaju ona kućanstva kojima je to zaista potrebno za pokriće osnovnih troškova života. To su brojna kućanstva s više djece, kojima redoviti prihodi, te dječji doplatk, socijalna pomoć i stipendija nisu dovoljni za pokriće osnovnih troškova života. Svi navedeni prihodi zajedno, uz plaćene dodatne poslove, donose im mjesečno samo prosječne prihode, a ti su 501- 800 DEM.

Od ukupnog broja kućanstava koja obavljaju dodatne plaćene poslove daleko najveći dio (86 posto) ih obavlja zbog ostvarivanja dodatnih prihoda, dok se ostali razlozi (poput želje za osobnom afirmacijom, mogućnosti potpunijeg korištenja stečenih i želje za stjecanjem novih stručnih znanja te mogućnosti samostalnosti u radu) javljaju rijetko, kod svega 3-5 posto onih koji su obavljali dodatne poslove.

Po vrstama poslova iznenađuje da je obavljanje dodatnih plaćenih poslova najčešće u poljoprivredi (32 posto svih kućanstava koje obavljaju te poslove), i to uglavnom u poljoprivrednim kućanstvima i u onima s mješovitim izvorom prihoda. Nadalje, od svih kućanstava aktivnih u obavljanju dodatnih plaćenih poslova približno je petina (19 posto), većinom onih iz velikih gradova, pružala intelektualne usluge (poduka, prijevod i slično). Približno svako trideseto kućanstvo u Hrvatskoj (13 posto onih koja obavljaju dodatne plaćene poslove) bavi se prodajom ili preprodajom određenih roba. Od pedeset kućanstava u Hrvatskoj (8 do 9 posto onih koja obavljaju dodatne plaćene poslove) po jedno se kao dodatnim poslom bavi popravkom strojeva i aparata, po jedno proizvodnjom određenih proizvoda (odjeće, plastičnih, metalnih, papirnatih i drugih proizvoda), a po jedno graditeljstvom (izgradnjom ili adaptacijom stambenih i poslovnih prostora). Ostali su poslovi, poput uređenja prostora (ličenje, postavljanje tapeta i podnih obloga i slično), rad u ugostiteljstvu, iznajmljivanje prostora (stana ili sobe) i pružanje osobnih usluga (frizerskih, pedikerskih i slično) zastupljeni znatno manje. Takvim se poslovima bavilo od 2 do 5 posto kućanstava čiji su članovi obavljali dodatne plaćene poslove, odnosno približno svako stoto kućanstvo u Hrvatskoj.

U pojedinom kućanstvu čiji su članovi obavljali dodatne plaćene poslove, takve su poslove obavljali jedan do dva člana (medijalna vrijednost 1,48 članova). Možemo, dakle, ocijeniti da je u oko 360 tisuća kućanstava s oko 530 tisuća članova obavljalo dodatne plaćene poslove, što čini gotovo polovicu ukupnog broja zaposlenih u zemlji. Od kućanstava čiji su članovi obavljali dodatne plaćene poslove to su u 61 posto bili već zaposlene osobe (u 40 posto kućanstava jedan, a u 18 posto dva zaposlena člana kućanstva). Tek manjim dijelom radilo se o studentima (16 posto), nezaposlenima (15 posto) ili umirovljenicima (15 posto). Svaki od 530 tisuća ljudi koji su obavljali dodatne plaćene poslove u mjesecu u kojem su obavljali u prosjeku je radio oko 37 sati, gotovo čitav radni tjedan. Četvrtina tako aktivnih osoba radila je od 11 do 20 sati mjesečno, a još jedna četvrtina je radila od 21 do 40 sati. Između 41 i 80 sati mjesečno radili su u 13 posto kućanstava čiji su članovi obavljali dodatne plaćene poslove, a više od 80 sati mjesečno u 14 posto kućanstava.

U posljednju godinu dana, ili što je češće, posljednjih mjesec dana gotovo polovica kućanstava u Hrvatskoj - 680 tisuća od ukupno 1,5 milijuna kućanstava u Republici ili 45 posto kupovalo je proizvode kao što su odjeća, deterdženti i drugo, na tržnici ili drugdje ili su se koristili uslugama od osoba kojima je to dodatna (plaćena) djelatnost. Većina ih se (35 posto) služila takvim uslugama ili kupovala proizvode od osoba kojima je trgovina dodatna djelatnost, u proteklih mjesec dana. Možemo dakle pretpostaviti da su to činili učestalo i redovito. Manji se dio (10 posto) služio takvim uslugama (ili kupovao proizvode) u posljednju godinu dana, prije više od mjesec dana.

Uslugama - proizvodima od osoba kojima je to dodatna djelatnost, dakle mogli bismo reći "fuš" poslovi i prodaja robe "na crno", proporcionalno su se nešto više od republičkog prosjeka (45 posto) služili u Zagrebu i okolici (54 posto) te u Lici, Kordunu i Baniji (73 posto), u gradovima preko 10 tisuća stanovnika (53 posto), u kućanstvima prosječne veličine (tri člana 49 posto, četiri člana 51 posto), s dvoje ili više djece (55 posto), nepoljoprivrednim kućanstvima (46 posto), s prosječnim ili višim приходima (od 501 do 800 DEM u 55 posto, od 801 do 1150 DEM u 50 posto kućanstava) te posebno kućanstva koja žive u podstanarstvu (67 posto). Uslugama koje su obavljene u "fušu" i kupnji robe "na crno", proporcionalno manje od republičkog prosjeka služe se u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru (21 posto kućanstava), u seoskim i manjim gradskim naseljima (do 2000 stanovnika 36 posto, do 10 tisuća stanovnika 46 posto kućanstava), samci (29 posto), kućanstva bez djece (17 posto), kućanstva s

prihodom iz poljoprivrede (31 posto), i što posebno iznenađuje kućanstva s vrlo malim prihodom (30 posto kućanstava s prihodom do 300 DEM)

Osnovni razlog korištenja usluga ili kupovanja robe "na crno" jest niža cijena. Taj razlog navodi četiri petine onih koji se služe takvim uslugama ili kupuju tako prodavanu robu. Dru- gih razloga ima znatno manje: u 11 posto kućanstava to je bolja pristupačnost osobe koja obavlja takve poslove, u 10 posto je bolja kvaliteta, a u 9 posto je to jedina mogućnost da se nabavi određeni proizvod ili dobije neka usluga.

Ocjena budućih kretanja neslužbenog gospodarstva u zemljama u tranziciji

U povijesti gotovo da nije bilo primjera da su se pojedine zemlje našle u tako relativno teškom položaju u kakvom su se našle sve zemlje u tranziciji. Težina problema koje one mora- ju riješiti, te mnoge nepoznanice koje valja sagledati, zahtijevaju da uz razvitak tržišnih meha- nizama i institucija, što je moguće brže prilagode svoje makroekonomsko okruženje onome ga što imaju razvijene zemlje tržišne demokracije. U legislativnom pogledu njihovo je makro- ekonomsko okruženje osjetno bliže razvijenim zemljama nego je u institucionalnom, što je sigurno dodatni otežavajući čimbenik.

Kako su razlike između pojedinih zemalja koje su u postupku tranzicije gotovo veće nego sličnosti, a i zbog njihove uvelike neizvjesne društveno-ekonomske budućnosti, vrlo je teško, ako je uopće i moguće, predvidjeti buduća kretanja neslužbenog gospodarstva u tim zemlja- ma. To je time točnije, što je veoma teško razlučiti i procijeniti kratkoročno i dugoročno djelo- vanje pojedinih mjera u društvu. Razvoj sindikalnih organizacija koje stvarno štite prava za- poslenih može kratkoročno povećati plaće zaposlenih, što će utjecati na smanjivanje neslužbe- nog gospodarstva, dok dugoročno može uvjetovati povećanu regulaciju ekonomskog života društva, što sigurno potiče razvoj sive ekonomije. Nadalje, važnu ulogu imat će i prihvaćeni oblik industrijskih odnosa: decentralizirano kolektivno pregovaranje može kratkoročno poziti- vno djelovati na visinu nadnice i smanjiti potrebu za neslužbenim gospodarstvom, a dugo- ročno uvjetovati povećanu nezaposlenost, narušavanje programa javnih službi i usporen go- spodarski razvoj, čime jača potreba za sudjelovanjem u neslužbenom gospodarstvu te korište- njem roba i usluga koje tu nastaju.

Stanje u pojedinim zemljama u tranziciji veoma je oprečno. Jedna od pojava tranzicijskog prestrukturiranja očituje se u visokim stopama nezaposlenosti. Niske stope nezaposlenosti zapažaju se u zemljama s najboljim (Češka republika) i najslabijim rezultatima (Rusija i Ukra- jina) gospodarskog razvoja. Uzroci te pojave dijametralno su suprotni. U prvom slučaju niska stopa nezaposlenosti izražava dobre rezultate prestrukturiranja, dok u drugom ona ukazuje da je prestrukturiranje na samom početku (Vojnić, 1996). U svim zemljama u tranziciji zabilje- žen je veliki pad dinamike društvenog proizvoda i dohodaka, socijalno raslojavanje društva i pravna nesigurnost. Prema podacima Svjetske banke, smanjivanje društvenog proizvoda u 1990. godini u odnosu na prijašnju godinu kretalo se u tim zemljama od 2,0 posto u Češkoj do 11,6 u Poljskoj i 11,8 posto u Bugarskoj. Ujedno, zbog rata i ratnih razaranja te gubitka tržišta u Hrvatskoj zabilježeni su nagli pad proizvodnje (ostvareni društveni proizvod u 1992. godini bio je za 40 posto niži od onog u predratnoj 1989.) i životnog standarda (u Hrvatskoj su se realne plaće u razdoblju 1990-1993. smanjile za 57,9 posto - Statistički ljetopis 1994:124), koji su gotovo prepolovili ionako nisku razinu kupovne moći stanovništva koja je postojala prije rata. Sve navedeno potiče povećanje neslužbenog gospodarstva.

Uspješnost budućeg ekonomskog razvitka zemalja koje su u procesu tranzicije još je uvijek pod znakom pitanja. Ostvare li te zemlje brzi gospodarski razvoj i stvarno razviju tržišno gospodarstvo, izgrade li potrebnu demokratsku strukturu, mehanizme pravne države i pravne sigurnosti kao temeljne pretpostavke funkcioniranja tržišne ekonomije i strukturnog prilagođavanja gospodarstva, ubrzo će nestati razlozi postojanja neslužbenog gospodarstva. Deregulacijom gospodarskih aktivnosti, poboljšavanjem uvjeta za privatnu inicijativu, smanjenjem poreznog pritiska, razvojem poreznog sustava i unapređenjem porezne administracije, stvaraju se pretpostavke za gospodarski rast, razvitak poduzetništva, rast zaposlenosti i realnih dohoda u službenoj ekonomiji. Time se poboljšava položaj stanovništva i smanjuje potreba za neslužbenim gospodarstvom, a smanjuju i razlozi porezne evazije.

U kojoj će mjeri i za koje vrijeme u zemljama u tranziciji biti preusmjereni negativni ekonomski trendovi i izgrađen suvremeni pravni sustav ostaje da se vidi.

SIVA EKONOMIJA U TRŽIŠNOJ PRIVREDI

Razlozi nastanka

Za razvijene industrijske zemlje Cassel i Cichy (1987) smatraju da postoje dva najvažnija razloga nastanka sive ekonomije: to je želja kućanstava da zadrži visinu postojećeg prihoda kojem prijeti smanjivanje zbog inflacije i nastojanje da se poveća realni raspoloživi prihod izbjegavanjem plaćanja poreza. Bruno Dallago (1987) navodi da je u razvijenoj tržišnoj privredi značenje sive ekonomije određeno: postojećim tehnološkim razvojem i strukturom (ona se u prvom redu javlja u višefaznim radnointenzivnim proizvodnjama, koje mogu biti decentralizirane i koje se ostvaruju različitom tehnologijom - siva ekonomija gotovo da ne postoji u industrijama koje karakteriziraju kontinuirani proizvodni procesi, poput kemijske i metalurgije), strukturom troškova (osim što se izbjegava plaćanje poreza i doprinosa, u sivoj ekonomiji često se roba prodaje po nižim cijenama od monopolskih - koje najčešće utvrđuje država poput onih za cigarete ili duhan, pa ako je ona dobro okomito povezana s aktivnostima u regularnoj ekonomiji mogu i "regularni" poduzetnici ostvariti povećane profite), ulogom zakonske regulative (koja je uvedena da bi se društvo ili određene grupe zaštitili od negativnih posljedica ostvarivanja težnji pojedinog poduzeća - poput zagađivanja vode ili zraka, povećanom zaštitom može doći do povećanja proizvodnih troškova, smanjivanja fleksibilnosti i prilagodljivosti poduzeća novonastalim promjenama, a sve se to može izbjeći ako se proizvodi i distribuira na "crno"), te, konačno, mogućnošću povećavanja fleksibilnosti korištenih inputa (u prvom redu rada zahvaljujući izbjegavanju sindikalnih i drugih ograničenja i kontrola). Najvažnije obilježje sive ekonomije u razvijenim tržišnim gospodarstvima jest da se ona njome služi zbog niže cijene proizvodnje i prodaje, dok se u planskim privredama ona koristi da bi se nadoknadio manjak roba na tržištu ili da bi se dobila kvalitetnija roba.

Značenje i determinante

U razvijenoj kapitalističkoj privredi u sivoj ekonomiji najčešće rade "marginalni djelatnici" (domaćice, umirovljenici i studenti), dok u planskim to najviše rade "redovno" zaposleni radnici u "matičnom" zanimanju. Dallago (1987) navodi da u sivoj ekonomiji postoje "jaki" i "slabi" djelatnici. "Jaki" su oni koji su redovno zaposleni, imaju znanja i stručnost za kojima postoji stalna povećana potražnja, te su deficitarni na tržištu pa im siva ekonomija omogućava povećati svoj osobni prihod. "Slabim" djelatnicima (poput stranih državljana bez radnih dozvola) siva ekonomija jedini je izvor prihoda. Između njih postoji cijeli spektar raznih društve-

nih grupa koje imaju određeni (manji) osobni ili obiteljski prihod (poput mirovine, novčane naknade za nezaposlenost ili socijalne pomoći) i koji sudjeluju u sivoj ekonomiji da bi povećali svoja primanja. Može se pretpostaviti da se sivom ekonomijom relativno slabo "okoriste" inače nezaposlene osobe, jer im znanja i stručnosti kojima raspolažu ne omogućavaju zapošljavanje u formalnoj ekonomiji, tako da one nisu zanimljive niti za onu neformalnu.

Jessen et al. (1987) su u provedenom ispitivanju proizvodnih radnika u brodogradilištu u istočnoj Frisiji utvrdili da neformalan rad ne predstavlja alternativu formalnom radu. Razlog je postojanje velike povezanosti formalnog rada u poduzeću i neformalnog izvan poduzeća. Neformalni rad zahtijeva predmete i sredstva rada (radionice, strojeve i oruđe, sirovine i repromaterijal), "društvenu mrežu" (prijateljstva i poznanstva), te tehničke i moralne kvalifikacije (znanja, stručnost, radnu disciplinu i slično). Što se tiče ispitanih proizvodnih radnika sve navedeno u velikoj je mjeri povezano s njihovim redovnim radom u poduzeću. To se pogotovo odnosi na stručnosti i znanja, te na mrežu poznanstava unutar poduzeća kao izvor informacija o mogućnosti neformalnog rada. Mreža unutar poduzeća mnogo je jača od one koja postoji između rodaka i prijatelja izvan poduzeća, a u slučaju da pojedini radnik ostane bez formalnog posla njemu je u velikoj mjeri otežan pristup potrebnim informacijama. Ispitanici su tako bili potpuno svjesni da bi njihov eventualni potpuni prelazak u neformalni sektor bio teško ostvariv, jer bi tada izgubili postojeću mrežu poznanstava unutar poduzeća koja im je omogućavala da s vremena na vrijeme nešto naprave na "crno" ili u "fušu". Autori istraživanje zaključuju tvrdnjom da se siva ekonomija ne može promatrati kao značajniji amortizer za zbrinjavanje nezaposlenih evidentiranih osoba i onih koji su iz najrazličitijih razloga izvan svijeta rada, već ona samo pojačava postojeće razlike u društvu. Harding i Jenkins (1989) također pobijaju stav da je neslužbeno gospodarstvo alternativa službenom i lijek za prisutnu nezaposlenost koja vlada u razvijenim zemljama. Oni naglašavaju da ekonomske djelatnosti, kako službene tako i neslužbene, nisu podjednako raspoređene u svim dijelovima društva. Dok neki ljudi mogu, kako sugerira Pahl (1980) dragovoljno izabrati određeni (neformalni) oblik rada, većina ljudi ipak je ograničena postojećim socijalno-ekonomskim okruženjem i raspoloživim mogućnostima radnog angažiranja. Nezaposlenost može biti tek djelomočno kompenzirana radom u neformalnom gospodarstvu, jer je ono veoma nesiguran izvor stalnih prihoda, koje stoga vrlo vjerojatno, u odnosu na službeno gospodarstvo, neće izabrati većina ljudi. Gershuny i Miles (1985) navode da je pojačano sudjelovanje nezaposlenih u neslužbenom gospodarstvu rezultat nužnosti, a ne slobodnog izbora ljudi.

Velika Britanija

U zakonodavstvu Velike Britanije, kako navode Smith i Wied-Nebbeling (1986), postoji mnogo liberalniji odnos prema pojavnim oblicima neslužbenog gospodarstva i nema opće zabrane "rada na crno", pa se pod pojmom sive ekonomije u prvom redu podrazumijeva porezna evazija. To omogućava postojanje pouzdanijih podataka jer dok su, naprimjer, u Njemačkoj i kupac i dobavljač s onu stranu zakona, u Velikoj Britaniji to je samo dobavljač ukoliko poreznim tijelima ne prijavi svoje prihode. Približno trećinu skrivenog prihoda koji se ne prijavi poreznim vlastima ostvare samozaposleni.

U nekoliko istraživanja dobiveni su različiti rezultati obujma radne aktivnosti na dodatnom poslu, što se u najvećoj mjeri može pripisati različitom vremenskom razdoblju koje se željelo obuhvatiti u pojedinim istraživanjima. Tako je Opće istraživanje kućanstava 1981. godine

ustanovilo postojanje dodatnog posla u "posljednjem tjednu" kod 4 posto ispitanika, dok je 7 posto ispitanika navelo da dodatno radi ne navodeći detaljnije u kojem razdoblju. Stoga se može pretpostaviti da se veći dio dodatnih poslova obavlja samo povremeno. Sveukupno, trećina dodatnih poslova u istom je zanimanju kao glavni posao ispitanika. Svaki deseti muškarac i svaka dvadeseta žena koji obavljaju savjetodavne i rukovodne poslove u obrazovanju, upravi i zdravstvu imali su dodatni posao. Ipak, u velikoj mjeri dodatni poslovi zahtijevaju nižu stručnost i slabije su plaćeni. Desetina dodatnih poslova koje obavljaju muškarci, odnosi se na nadzor i čuvanje, dok se oko petine dodatno zaposlenih žena bavi prodajom, a dvije petine pripremom hrane, čišćenjem, pravljenjem frizura i drugim osobnim uslugama. Povećano sudjelovanje na dodatnom poslu uočeno je početkom 80-ih godina i kod "novih" zanimanja poput stručnjaka za računala ili savjetnika za marketing i odnose s javnošću. U istraživanju koje je proveo *Social Science Research Council* o dodatnom poslu, uočeno je da stopa aktivnosti opada kako pitanja postaju sve više vezana uz (ne)plaćanje poreza. Na taj način, obujam aktivnosti na dodatnom poslu u Velikoj Britaniji možda je potcijenjen, jer pojedini izvršitelji, pogotovo ako ne plaćaju porez, neće točno odgovoriti na bilo koje istraživanje.

Nadležna porezna služba u Velikoj Britaniji (*Inland Revenue*) procijenila je neprijavljeni legalni prihod Britanaca mnogo većim nego što je to učinila Središnja statistička služba (*Central Statistical Office*) koja je ocijenila da on čini 1,6 posto društvenog bruto proizvoda. U procjenama porezna je služba pošla od pretpostavki da neprijavljeni legalni prihod iznosi određeni dio DBP-a (15 posto, 10 posto ili 7 posto DBP-a), preračunavala ga na pojedinog poreznog obveznika i ocijenila koji bi bio realan udio. Zaključili su da je za 1977. godinu realno da je neprijavljeni legalni prihod iznosio oko 6,5 posto DBP-a. Pritom su pretpostavili da je dva milijuna samozaposlenih osoba skrivalo prosječno 1000 funti godišnje, i da je 6 milijuna osoba koje su primale nadnicu (od ukupno 23 milijuna) ostvarilo neprijavljenu zaradu od prosječno 1000 funti godišnje, uglavnom od rada u "fušu" u slobodno vrijeme. Ocjenjuje se da je ova druga grupa poreznih obveznika najvažniji razlog postojanja velike razlike između ocjene statističke službe i porezne uprave u udjelu legalnog neprijavljenog prihoda u DBP-u. Kako navode Dilnot i Morris (1981) ostvarivanje legalnog prihoda, koji nije prijavljen neće se vidjeti na strani prihoda stanovništva, već će se samo očitovati njegova potrošnja. Uključujući još neke prihode, među kojima su neki ostali nesvjesno neprijavljeni (kao što su mali prihodi koje mogu ostvariti udane žene koje nisu stalno zaposlene) i ocjenjujući ostvarenu potrošnju Britanaca, Sir William Pile, tada predsjedavajući uprave porezne službe navodi da je lako moguće kako neprijavljeni legalni prihod iznosi i više od 7,5 posto DBP-a Velike Britanije.

Dilnot i Morris (1981) proveli su 1977. godine istraživanje na reprezentativnom uzorku primjenjujući podatke prikupljene ispitivanjem obiteljske potrošnje (prihoda i rashoda) u dvo-tjednom razdoblju. Ustanovljeno je, da iako u neslužbenom gospodarstvu sudjeluje značajan dio stanovništva (17 do 20 postotnih poena radne snage), u njemu se ne ostvaruje više od 2 do 3 posto nacionalnog prihoda. Autori navode da u neslužbenom gospodarstvu najviše sudjeluju samozaposlene osobe, dok ostali zaposleni u njemu sudjeluju s nepotpunim radnim vremenom. Morris (1987) navodi, na temelju istraživanja provedenog u Hartlepoolu na sjeveroistočnom dijelu Engleske, da u neslužbenom gospodarstvu relativno manje sudjeluju nezaposleni i da njihove smanjene mogućnosti sudjelovanja u tom gospodarstvu dodatno povećavaju postojeću društvenu polarizaciju između zaposlenih i nezaposlenih.

Irska

Boyle (1984) je u analizi sive ekonomije u Irskoj pokušao utvrditi je li apsolutno povećanje broja velikih novčanica (od 20 i 50 irskih funti) i njihov povećani udio u novčanoj masi uzrokovano povećanjem gospodarskih djelatnosti u "crnom" dijelu gospodarstva. On smatra da je razina cijena ključni činitelj koji određuje sastav novčanica u optjecaju. Povećana upotreba velikih novčanica u skladu je s nastojanjem ljudi da zbog porasta cijena i inflacije jednostavno manje koriste, odnosno smanje posjedovanje malih novčanica. Boyle navodi da se prosječna vrijednost novčanica u optjecaju u irskom gospodarstvu udvostručila u razdoblju 1960-1983. godine, dok su istodobno cijene porasle gotovo devet puta.

U procjeni obujma sive ekonomije u Irskoj Boyle (1984) je koristio Gutmannovu metodu (odnos između gotovinskih sredstava i depozita po viđenju). Ustanovio je da se navedeni udio smanjio u razdoblju od 1960. do 1969. godine, dok je dramatično rastao od 1970. do 1975. godine. Nakon ponovnog pada u razdoblju između 1976. i 1978. godine, uslijedio je rast tog omjera dugi niz godina. Boyle ne smatra da je to prouzročeno porastom sudjelovanja u "crnom" dijelu gospodarstva, već vjeruje da se u obzir trebaju uzeti i drugi čimbenici. Inflacija potiče transfer gotova novca i depozita po viđenju u ulaganja kojima se ostvaruje prihod od kamata. Iako je načelni odnos prema kamatnim stopama sličan kod obje grupe, vjerojatno se bitno razlikuje relativni dio sredstava koje će biti pogođene promjenom kamatnih stopa. Pojačana odnosno smanjena inflacija može biti jedno od objašnjenja promjene udjela gotovinskih sredstava u ukupnim financijskim transakcijama. Ujedno, u Irskoj je 1970. u bankarskom sustavu zabilježen ozbiljan industrijski spor, što je pridonijelo iskrivljavanju podataka statistike novčanih tokova i što djelomično može biti objašnjenje dramatičnog porasta udjela gotovinskih sredstava u razdoblju od 1969. do 1971. godine. Stoga, pišući o ovoj metodi, Boyle kaže da je "ona tako prepuna nejasnoća i spekulativnih procjena, da njene rezultate treba uzimati krajnje skeptično". Zbog toga se Boyle u procjeni udjela neslužbenog gospodarstva u DBP-u Irske služio i nekim drugim pokazateljima poput razine cijena, bankovne kamatne stope i slično. Procijenio je da je navedeni udio u razdoblju 1975-1983. iznosio oko 6 posto DBP-a, a da je njegov porast zabilježen krajem 70-ih u prvom redu posljedica povećanja poreznog opterećenja.

Iako su podaci o brzini optjecaja novca uvelike problematični, Boyle je učinio grubu procjenu za Irsku, uzimajući u obzir broj transakcija koje se mogu ostvariti za vrijeme "života" jedne novčanice, dijeleći ga s prosječnim vremenom trajanja jedne novčanice. Za ostvarivanje daljnje procjene ukupnih gotovinskih transakcija, dobiveni je broj množio s ukupnim brojem novčanica u optjecaju. Prosječno vrijeme trajanja "života" jedne novčanice može se procijeniti dijeljenjem ukupnog broja novčanica u optjecaju u određenom razdoblju s brojem uništenih novčanica u tom razdoblju. Boyle priznaje da ne postoji način za točno spoznavanje iznosa transakcija koje se mogu ostvariti jednom novčanicom za vrijeme trajanja njenog "života". On je procijenio da je brzina optjecaja gotova novca u Irskoj porasla 16 posto u razdoblju od 1960. do 1969. godine, dok je porast iznosio 22 posto u razdoblju od 1970. do 1980. godine. Ujedno je procijenio da je brzina optjecaja sredstava na gotovinskim računima porasla 24 posto u razdoblju od 1960. do 1969. godine i 162 posto u razdoblju od 1970. do 1980. godine. Također on navodi da sve navedeno može, ali i ne mora ukazivati na povećanje neslužbenog gospodarstva u Irskoj, jer se pretpostavlja da je u cjelokupnom promatranom razdoblju podjednak broj transakcija koje su ostvarene pojedinom novčanicom. U obzir nije uzeta

tehnološka promjena u izradi novčanica koja može utjecati na njihovu kakvoću i stoga na duže trajanje.

Irska je jedna od rijetkih europskih zemalja s vrlo uspješnom tripartitnom suradnjom u industrijskim odnosima. Tako su vlada, sindikati i poslodavci u siječnju 1991. usvojili "Program za ekonomski i društveni napredak" (*Programme for Economic and Social Progress*). On obuhvaća strategiju reforme i razvoja raznih područja među kojima su i porezna politika i smanjivanje neslužbenog gospodarstva (*European Trade Union Institute, 1992*).

Francuska

Iako se Francuska u odnosu na europsko okruženje obično uzima kao zemlja prilično velikih sloboda, povijest zabrane "rada na crno" u njoj dugog je vijeka. Tako je već 20. lipnja 1936. godine usvojen zakon kojim se zabranjuje rad za vrijeme plaćenog godišnjeg odmora. Uoči početka Drugog svjetskog rata 1940. godine zakonom je utvrđeno da "nitko ne smije obavljati proizvodne, zanatske ili trgovačke poslove ako nije uveden u trgovački registar i u registar zanimanja, te ako ne plaća socijalne i fiskalne namete koji odgovaraju tom zanimanju. I poslije rata, nastavljeno je ograničavanje neslužbenog gospodarstva, te je Antoine Antoni, u ime Gospodarskog savjeta, 1950. godine iznio opsežniji izvještaj o borbi protiv "*le travail clandestin*" (rada na crno) (Heertje i Barthelemy, 1984).

Le Bars (1980) je proveo ispitivanje o neevidentiranom radu u graditeljstvu na području Pariza. Uzorak su sačinjavali mlađi radnici između 24 i 43 godine koji su bili obrazovani za matična zanimanja u graditeljstvu. Kod petine "rad na crno" bio je uzrokovan financijskom nuždom. Približno 60 posto ispitanika tako je radilo radi ostvarivanja materijalne koristi, 20 posto nije imalo financijskih motiva, dok su preostali tako radili jer su željeli steći dodatna stručna znanja ili im je to bio put socijalne integracije. Dohodak iz "rada na crno" kretao se od 2500 do 36 000 franaka godišnje, time da su u prosjeku na taj način ostvarivali 17.000 franaka. Prosječno su radili "na crno" 12 sati tjedno, time da je pritom bilo velikih odstupanja, te su pojedinci radili 1 do 3 sata, a neki drugi između 6 i 12 sati. Uslugama tih radnika koristile su se sve dobne grupe (od 27 do 82 godine starosti) i dohodovne grupe stanovništva (od onih koji su zarađivali 3 tisuće do onih s 11 tisuća franaka mjesečno).

Foudi (1981) je ispitivao ponašanje i sudjelovanje nezaposlenih u neslužbenom gospodarstvu. Ispitivao je grupu od 94 nezaposlena mlađa muškarca u području Lilla koji su bili prijavljeni zavodu za zapošljavanje više od 3 mjeseca. Ustanovljeno je da manje od polovice (ukupno 40 ispitanika) radi "na crno", od kojih su 25 ostvarivali vrlo mali dohodak čiji je doprinos bio gotovo zanemariv u obiteljskom budžetu. Kod samo 3 ispitanika dohodak iz takvog rada bio je veći od polovice minimalne nadnice. Od ukupno 31 osobe koja je radila "na crno" prije nezaposlenosti, samo ih je 11 povećalo svoje sudjelovanje u takvom radu. Iako se podaci dobiveni iz obje studije ne mogu primijeniti za procjenu neslužbenog gospodarstva na razini Francuske; i tu se pokazalo da u takvom radu više sudjeluju zaposleni nego nezaposleni.

Upravni odbor porezne službe od 1972. godine (*Conceil des Impôts, 1979*) procjenjuje opseg porezne evazije u Francuskoj provodeći detaljniju kontrolu poreznih prijava. Prosječni iznos neplaćenog poreza kod osoba koje primaju plaće, nadnice, mirovine i životne rente (koje zajedno predstavljaju 86,3 posto svih poreznih obveznika u Francuskoj) iznosio je 1979. godine 790 francuskih franaka, te bi njihova porezna izdvajanja trebalo povećati za 10,3 po-

sto. Osobe koje trebaju plaćati i veće paušalne iznose poreza na temelju industrijskih i trgovačkih profita (koje čine 7,2 posto poreznih obveznika) nastojale su činiti veću poreznu evaziju, te su neopravdano umanjivale svoje porezne obveze za 3875 francuskih franaka ili 43,8 posto. Apsolutno najveća porezna evazija zabilježena je kod poduzetnika koji su ostvarivali industrijski i trgovački profit i trebali plaćati porez na temelju stvarno ostvarenog poslovanja, odnosno kod 1,3 posto ukupnih poreznih obveznika. Oni su neopravdano umanjivali svoja davanja za 6510 francuskih franaka ili 21,9 posto svojih poreznih obveza. U odnosu na ostvareni dohodak jasno se uočilo da je evazija bila veća što je bio veći dohodak. Tako su obveznici koji su zarađivali do 15 tisuća franaka izbjegavali platiti 16,4 posto svojih obveza, oni s dohotkom između 50 i 100 tisuća franaka 38,3 posto, dok je kod osoba s dohotkom većim od 100 tisuća franaka to iznosilo čak 61,7 posto. Prosječno su obveznici nastojali zakinuti državu za 1848 franaka ili 22,0 posto svojih poreznih obveza.

Jean-Charles Willard (1992) koristeći se nacionalnim računima, analizirao je neslužbeno gospodarstvo u Francuskoj. Procijenio je da je u njemu 1988. godine ostvarena proizvodnja roba i usluga u vrijednosti od 73.000 milijuna francuskih franaka. Četiri petine toga iznosa dolazi iz tržišnih aktivnosti, a preostali dio iz proizvodnje u kućanstvu koja nije namijenjena tržištu. Približno jedna trećina ukupne proizvodnje neslužbenog gospodarstva u Francuskoj odnosi se na graditeljstvo, od čega najviše na završne radove na objektima privatnih naručitelja. Willard, nadalje, navodi da je neslužbeno gospodarstvo vrlo prisutno u djelatnosti popravaka i održavanja strojeva i uređaja u kući, športskim treninzima i podukama glazbe, te u osobnim, frizerskim i kozmetičkim uslugama. U tekstilnoj industriji i proizvodnji predmeta od kože vrlo je česta proizvodnja "izvan knjiga" ili neprijavljeno šivanje kod kuće po komadu. Značajan dio proizvodnje mesa i mlijeka u Francuskoj odvija se bez uredne evidencije i "izvan knjiga".

Danska

Središnji statistički institut i Danski nacionalni centar za društvena istraživanja proveli su u razdoblju 1980-1986. godine telefonskim ispitivanjem istraživanje o obujmu i strukturi neslužbenog gospodarstva u Danskoj. U reprezentativnom uzorku sudjelovalo je između 2000 i 3100 ispitanika. Utvrđeno je da se u 12 mjeseci prije ispitivanja neslužbenim gospodarstvom koristilo 19 posto ispitanika. Od obavljenog posla to se najviše odnosilo na graditeljstvo (46 posto) i to posebice na održavanje i uređenje objekata (pogotovo ličenje). Usluge poput čuvanja djece, uređivanja vrta, čišćenja, šišanja i pravljenja frizure obuhvaćale su 29 posto obavljenog posla, dok se preostali dio odnosio na popravke i održavanje uređaja i strojeva, pogotovo osobnih automobila, te trgovinu (ponajviše mesom i mesnim prerađevinama). Prosječno je plaćeno 770 danskih kruna (oko 120 USA\$) za kupljenu robu i obavljenju uslugu, koja bi inače bila gotovo dvostruko skuplja u službenom gospodarstvu te bi koštala 1400 danskih kruna. Ustanovljeno je da su najčešći korisnici neslužbenog gospodarstva osobe stare između 20 i 40 godina, vlasnici kuća ili stanova, te oni koji rade veći broj sati tjedno. Za razlog korištenja neslužbenog gospodarstva ispitanici su najčešće navodili visoke poreze (kod 51 posto ispitanih), visoke troškove unajmljivanja stručnih radnika iz tvrtki koje se bave popravcima i održavanjem (41 posto ispitanika), te smanjivanje raspoloživog realnog prihoda koji ih prisiljava na korištenje takvog oblika rada. Na strani aktivnosti u neslužbenom gospodarstvu jasno je uočeno da se ono smanjuje s godinama, te je u njemu sudjelovalo 31 posto osoba mlađih od 20 godina, 15 posto osoba između 30 i 39 godina starosti i svega 5 posto osoba između 60

i 69 godina starosti. Po spolu, aktivnost u neslužbenom gospodarstvu bila je veća kod muškaraca (17 posto), odnosno niža kod žena (10 posto). Regionalno, aktivnost u neslužbenom gospodarstvu se lagano mijenjala ovisno o stupnju urbaniziranosti i nekim drugim geografskim varijablama, te se kretala od 11 posto u Kobenhavnu do 23 posto u ruralnim područjima zapadnog i sjevernog Jylland. Gunnar Viby Mogelsen (1992) vjeruje da je, ako se uključi neslužbeno gospodarstvo, stvarni DBP Danske početkom 90-ih bio veći za približno 3,5 posto.

U Danskoj se često postavlja pitanje bi li se smanjivanjem neslužbenog gospodarstva bitno ublažila prisutna velika nezaposlenost. Približno procijenjenih 200 milijuna sati rada u neslužbenom gospodarstvu Danske, kada bi se ostvarivali u službenoj ekonomiji, značilo bi stvaranje novih 100 tisuća radnih mjesta s punim radnim vremenom. Ovakva je mogućnost malo vjerojatna jer bi bilo nužno ukloniti veliku razliku između cijena na neslužbenom i službenom tržištu, u prvom redu smanjiti stope poreza na dohodak. Kako je razlika između navedenih cijena vrlo velika (za pojedine proizvode i usluge može biti veća i do 80 pa čak i 100 posto na službenom tržištu), većina korisnika neslužbenog gospodarstva kaže da ono za njih nije alternativa službenoj ekonomiji, te bi 34 posto sami obavili po modalitetu "sam svoj majstor" navedeni posao, a 30 posto bi ga jednostavno odgodilo za neka bolja vremena. Ujedno, kao i u drugim zemljama, nezaposlene osobe u Danskoj često raspolažu stručnostima i znanjima koja nisu zanimljiva ni za službeno niti neslužbeno gospodarstvo. Tako su u neslužbenom gospodarstvu više aktivne zaposlene osobe, te se njime samo pojačavaju postojeće društvene razlike između bogatih i siromašnih. Ujedno, iznenađujuće je da se neslužbenim gospodarstvom više koristio bogatiji dio stanovništva (osobe koje su godišnje zarađivale više od 100 tisuća danskih kruna odnosno oko 14 000 USA\$), te im je kupnjom jeftinijih proizvoda i usluga ostajalo i više za potrošnju u službenom gospodarstvu.

Njemačka

Langfeld (1985) navodi da za Njemačku postoji više istraživanja koja različito ocjenjuju opseg neslužbenog gospodarstva, ali je jednoznačno pokazano da ono raste brže nego službeno. To on u najvećoj mjeri pripisuje pojačanom utjecaju državne regulative gospodarskog života i kartelističkom ponašanju u utvrđivanju nadnica i plaća. Također, smanjivanje tjednog radnog vremena, produžavanje trajanja godišnjeg odmora, skraćivanje radnog staža pridonosi povećanju ponude radne snage spremne za djelatnost u neslužbenom gospodarstvu.

Frey, Weck i Pommerehne (1982) analizirali su uzroke, obilježja i kretanje neslužbenog gospodarstva u Njemačkoj. Zaključili su da se ono povećava: (1) ako rastu troškovi rada u službenom gospodarstvu; (2) ako se povećava razlika između troškova rada u neslužbenom i službenom gospodarstvu; i (3) ako su niža psihološka i socijalna ograničenja prelaska na djelatnost u neslužbeno gospodarstvo. Troškovi pod (1) obuhvaćaju udio neposrednih i posrednih poreza i doprinosa u DBP-u, raznovrsna ograničenja i zakonodavnu regulativu (vezanu uz zaštitu na radu, zaštitu čovjekove okoline) koje se odnose na posao ili na proizvodni postupak, te udio zaposlenih u državnoj administraciji u odnosu na ukupnu zaposlenost; troškovi pod (2) odnose se i na efektivno radno vrijeme (za muškarce), stope ekonomske aktivnosti (za žene); dok ograničenja u (3) podrazumijevaju pokazatelj smanjivanja poreznog morala. Kao dodatni činitelj uključen je udio stranih radnika koji su posebno skloni djelatnosti u neslužbenom gospodarstvu. Koristeći navedene parametre koji određuju obujam i kretanje neslužbenog gospodarstva, Frey, Weck i Pommerehne zaključuju da je u razdoblju od 1960. do 1978.

godine značajno povećan njegov udio u DBP-u. Njemačke. Autori također naglašavaju da se u razmatranju neslužbenog gospodarstva mora koristiti više odrednica, a ne samo porezno opterećenje, jer se samo tako može bolje razjasniti ovaj fenomen.

Smith i Wied-Nebbeling (1986) podijelili su neslužbeno gospodarstvo Njemačke u tri pojavna oblika: tvrtke specijalizirane za "rad na crno" (*Schwarzarbeit*), neprijavljeni drugi posao koji obavljaju zaposleni i na prikrivenu radnu aktivnost nezaposlenih. Kod tvrtki koje su specijalizirane za "rad na crno" one ili nisu uopće prijavljene ili ako su prijavljene, veći dio svojih poslovnih aktivnosti obavljaju "izvan knjiga". Ujedno, inače "čista" tvrtka može podugovarati s onom koja nije registrirana ili zapošljava radnike "na crno" za koje se ne plaćaju doprinosi. Ako je tvrtka uhvaćena u takvom radu, mogla je platiti kaznu do 50 tisuća njemačkih maraka. U kratkom razdoblju od 1980. do 1983. godine u Njemačkoj je ukupan iznos kazni za takav rad porastao s 3,9 na 6,5 milijuna njemačkih maraka. Autori vjeruju da je "uhvaćeno" oko 10 posto tvrtki koje rade na crno. Može se pretpostaviti da te tvrtke ostvaruju ukupno oko 145 milijuna njemačkih maraka novostvorene vrijednosti, što čini tek oko 0,1 postotni poen novostvorene vrijednosti. Podrobnijom je provjerom u Stuttgartu ustanovljeno da osim 42 tisuće uredno evidentiranih tvrtki postoji još oko 10 posto onih koje nisu registrirane i koje rade na crno i uglavnom zapošljavajući jednu do dvije osobe. Najveći dio tih tvrtki je u graditeljstvu, čišćenju i održavanju stambenih objekata i kuća. Ocjenjuje se da na razini Njemačke, uz postojećih 320 tisuća registriranih tvrtki, postoji još 32 tisuće neregistriranih čiji promet iznosi oko 2500 milijuna njemačkih maraka, odnosno oko 1,7 posto ukupnog prometa.

U analizi neprijavljenog drugog posla koji obavljaju zaposleni, Smith i Wied-Nebbeling pošli su od pretpostavke da se najčešće radi o radnicima (poput frizerki ili zidara) čije usluge koriste prijatelji i rođaci. Na temelju istraživanja koje je proveo *Institut für Demoskopie Allensbach* na reprezentativnom uzorku od 4000 ispitanika, zaključeno je da oko trećina osoba često ili redovno radi takav posao. Približno 7,5 posto ispitanika radi svaki dan u slobodno vrijeme dodatni posao u trajanju od tri sata. To bi značilo da svi zaposleni u slobodno vrijeme rade u prosjeku dodatni posao u trajanju od 80 sati godišnje. Ako se pretpostavi da se tako prosječno zarađuje 9 njemačkih maraka na sat, 43,7 milijuna Nijemaca starijih od 15 godina mogli su 1983. godine na svom dodatnom poslu proizvesti 55,4 milijardi maraka, što odgovara 3,6 posto DBP-a. Ustanovljeno je da približno svaki drugi zaposleni u graditeljstvu i svaki treći u trgovini radi dodatni posao u slobodno vrijeme. Radnici matičnih zanimanja u graditeljstvu rade dodatni posao približno 20 sati tjedno osam mjeseci godišnje uz prosječnu nadnicu od 20 njemačkih maraka na sat ukupno stvarajući 2,6 milijardi maraka skrivene novostvorene vrijednosti, a to odgovara 10 postotnih poena ukupno novostvorene vrijednosti u graditeljstvu. Za završne radove u graditeljstvu procjene su još više. Vjeruje se da takvim radom stvara 1,6 milijardi maraka novostvorene vrijednosti, što odgovara 15 postotnih poena ukupno novostvorene vrijednosti u toj djelatnosti. Smith i Wied-Nebbeling navode da se, iza graditeljstva, značajan opseg takvog rada može očekivati kod održavanja i popravljivanja osobnih vozila i pružanja osobnih usluga (posebice frizerskih). Ako se pretpostavi da polovica automehaničara u Njemačkoj radi dodatni posao prosječno četiri sata tjedno uz uobičajenu zaradu od 25 maraka na sat, tada se prikriveno ostvaruje 570 milijuna maraka novostvorene vrijednosti, što odgovara 1,3 postotnih poena novostvorene vrijednosti te djelatnosti. Autori procjenjuju da četvrtina frizerki radi dodatni posao četiri sata tjedno zarađujući 20 maraka na sat, što znači ukupno 190 milijuna maraka novostvorene vrijednosti, odnosno 3 postotna poena nove vrijednosti koja se ostvaruje u evidentiranom dijelu te djelatnosti. Nadalje, dodatni je rad

često prisutan u djelatnosti čišćenja stanova i poslovnih prostorija, te se vjeruje da se 60 postotnih poena te djelatnosti ostvaruje u neslužbenom gospodarstvu. Bez obzira na sve teškoće pri procjenama obujma drugog posla koji obavljaju zaposleni, Smith i Wied-Nebbeling navode da je on u Njemačkoj sigurno mnogo češći i više prisutan nego što je poslovna aktivnost tvrtki koje su specijalizirane na "rad na crno".

Isto tako je teško procijeniti koliki dio osoba koje su prijavljene kao nezaposlene i koriste određena prava u sustavu nezaposlenosti, zapravo radi. Smith i Wied-Nebbeling vjeruju da sudjelovanje nazaposlenih u neslužbenom gospodarstvu nije veće od sudjelovanja zaposlenih. Iako oni imaju više vremena za takav rad, nezaposleni imaju ograničen pristup sredstvima rada i društvenim kontaktima koji su nužni za djelatnost u neslužbenom gospodarstvu. Ujedno, vjerojatno su potencijalne stranke sumnjičavije prema njihovom radu: dobar automehaničar ili zidar sigurno neće biti nezaposlen. Može se procijeniti da nezaposleni u Njemačkoj pojedinačno ostvaruju oko 80 sati godišnje plaćenog rada u neslužbenom gospodarstvu, što uz oko 15 maraka nadnice po satu znači 2,8 milijardi maraka prikrivenog prihoda i odgovara 0,2 postotnih poena DBP-a.

Porast neslužbenog gospodarstva u Njemačkoj uzrokovan je ponajviše željom ljudi da zadrže razinu prihoda iz službenog gospodarstva koji realno opada. Kako navodi Enno Langfeld (1989), bez obzira na metodu za procjenu obujma neslužbenog gospodarstva, taj je porast zabrinjavajući.

Austrija

Franz (1984., 1985) razmatrao je neslužbeno gospodarstvo Austrije i procijenio opseg broja radnika u "fušu" (*moonlighters*) pomoću statističkih podataka o strukturi zaposlenih i prostornom rasporedu određenih zanimanja. Udio vrijednosti poslova koji se ne evidentiraju ili se tek djelomično evidentiraju u službenim knjigama bio je približno jednak vrijednosti rada ostvarenog u "fušu". Broj radnika koji su "fuš" radili u vlastitom matičnom zanimanju procijenjen je na oko 10 posto ukupno zaposlenih (odnosno 240 tisuća), dok je broj drugih "fušera" (domaćica, studenata i umirovljenika) iznosio oko 110 tisuća, te se pokazalo da je u Austriji ovim oblikom rada obuhvaćeno 350 tisuća osoba. Franz (1992) smatra da su u poslovanju "izvan knjiga" u Austriji najznačajniji hoteli, restorani i kafe-barovi, dok je to uvelike prisutno i kod vele- i malotrgovine, slobodnih profesija, proizvođača hrane i pića, te proizvođača proizvoda od drveta. U radu na crno najviše sudjeluju radnici u graditeljstvu, metalski radnici (u koje su uključeni zaposleni na održavanju i popravljanju motornih vozila, limari i vodoinstalateri), te zaposleni u prometu (vozači, radnici u transportu i slično). Franz vjeruje da je u neslužbenom gospodarstvu 1976. godine bilo ostvareno oko 27,2 milijardi austrijskih šilinga, što odgovara 3,8 posto DBP-a Austrije te godine.

Lehrer (1984) navodi da su vrlo visoki porezi i doprinosi uvelike poticali sve oblike neslužbenog gospodarstva. Procijenio je da gubici zbog nenaplaćenih poreza i doprinosa iznose oko 18 milijardi austrijskih šilinga, od čega se 5 milijardi odnosi na doprinose za sustav socijalne skrbi, 1,2 milijardi izgubljenih doprinosa za nezaposlenost i 1,1 milijardi izgubljenih doprinosa "obiteljskim fondovima". Ovo je procjena bruto iznosa navedenih gubitaka u koju nisu uključeni troškovi administrativnog nadgledavanja i prisilne naplate poreza. Dio tako "uštedenih sredstava" potrošen je za kupnju roba i usluga u službenom gospodarstvu Austrije,

te se tada procjena gubitaka zbog nenaplaćenih poreza i doprinosa smanjuje na oko 13 milijardi austrijskih šilinga.

Veličina neslužbenog gospodarstva uvelike je ovisna o tehnološkim i institucionalnim činjenicama. Istraživanja neslužbenog gospodarstva u graditeljstvu (Neubauer, 1984) pokazala su da je udio "fušera" mnogo izraženiji u razdobljima gradnje koja zahtijevaju nižu stručnost i korištenje jednostavnijih sredstava i alata. Tako je kod izgradnje obiteljskih kuća takav rad češći kod izrade temelja i zidova (gdje je udio više od 60 posto), dok je manje prisutan u izgradnji krova, grijanja, električnih instalacija, vode, kanalizacije i slično (udio se kreće između 13 i 26 posto). Ovdje očito presudnu ulogu ima tehnološka složenost određenog postupka. U "jednostavnijim" fazama izgradnje, tvrtke koje plaćaju poreze ne mogu biti konkurentne.

Pri ocjenjivanju vrijednosti ostvarenog "fuša" i rada na "crno" u graditeljstvu, kao i vrijednosti "sam svoj majstor" rada budućeg vlasnika građevinskog objekta (uglavnom obiteljske kuće) bila je vrlo značajna mogućnost izbora metode. Broj sati rada radnika u "fušu" i sati rada vlasnika objekta obračunavan je u nekoliko istraživanja (Franz, 1984.; Neubauer, 1984). Rad je bio različito vrednovan: ili na temelju uglavnom poznatog iznosa koji se plaća za rad u "fušu", ili je bio određen (višim) ukupnim troškovima bruto nadnica koje bi građevinska poduzeća obračunavala svojim mušterijama. Na temelju prvog pristupa vrijednost ostvarenog "fuša" i "rada na crno" za 1979. godinu u Austriji na izgradnji obiteljskih kuća procijenjena je na 6,3 milijardi šilinga, dok je na temelju drugog obračuna ocijenjena s 9,5 milijardi šilinga. Za Austriju je procijenjeno da prosječno radnik u graditeljstvu radi oko 50 dana godišnje na "crno" i u "fušu". Po nekim drugim procjenama u takvom se radu tjedno radi između 9 i 18 sati.

Skolka (1985) piše da je za neslužbeno gospodarstvo u Austriji manje značajna prosječna porezna stopa od postojeće porezne strukture i granične porezne stope. On smatra da su porezi u Austriji porasli zbog relativno niske proizvodnosti rada javnih službi (koje tako trebaju sve više sredstava) i zbog želje da se proračunom ublaže razlike koje nastaju između prihoda pojedinih kategorija zaposlenih. Poslovanje "izvan knjiga" u Austriji, kao i u drugim zemljama, koncentrirano je ponajviše na djelatnosti u kojima prevladavaju mali gospodarski subjekti i gdje se troškovi i prihodi mogu lakše sakriti od poreznih i ostalih državnih tijela koja provode nadzor.

Italija

U cijelom razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, usprkos brzom gospodarskom oporavku i kasnijem gospodarskom "čudu", broj zaposlenih u Italiji prema službenim statističkim podacima se smanjivao. Više teoretičara je navelo da je zbog postojanja neslužbenog gospodarstva ostvareni DBP mnogo veći od službeno obračunatog i da je stvarni broj nezaposlenih mnogo manji nego što je evidentiranih u uredima za zapošljavanje. Contini (1979., 1981) navodi da je Italija 1962. godine dostigla vrhunac gospodarskog čuda, kada je zabilježila gotovo punu zaposlenost, stabilnost cijena i porast nadnica koji je pratio porast proizvodnosti rada. Od tada uslijedilo je dugo razdoblje stagnacije, prekidano samo nakratko u godinama gospodarskog poleta: od 1966. do 1969., u 1972. i 1973. godini, te u 1975. i 1976. Ipak u razdoblju od 1965. do 1975. povećala su se ukupno ostvarena ulaganja u osnovna sredstva (prosječno po pojedinim godinama u odnosu na baznu 1963. godinu = 100) za 15 posto. Isti indeks iznosio je za Francusku 186, za SR Njemačku 150, za Nizozemsku 173, za Veliku

Britaniju 141, za SAD 133, te za Japan 273. U navedenom razdoblju u svim je zemljama, osim u Velikoj Britaniji i Italiji, zabilježeno povećanje broja zaposlenih. Broj zaposlenih bio je 1974. godine u odnosu na 1963. u Francuskoj veći za 9 posto, u SR Njemačkoj 1 posto, u Nizozemskoj 8 posto, u SAD-u 24 posto, te u Japanu 15 posto. U Velikoj Britaniji broj zaposlenih se nije promijenio (indeks 100), dok se u Italiji smanjio za tri postotna poena. Iz navedenog odnosa Contini zaključuje kako ne samo da se nije smanjivao broj zaposlenih, već se, naprotiv, povećavao, ali ne u službenoj (evidentiranoj) ekonomiji, nego u onoj skrivenoj.

Približno od sredine 60-ih godina u Italiji porast nadnica bio je mnogo veći od porasta proizvodnosti rada, te se smanjivao udio profita u ostvarenom prihodu. (Vjerojatno sama neto-nadnica nije u Italiji ni onda bila veoma velika, već vrlo velike probleme predstavljaju ukupni troškovi rada zbog velikih izdvajanja za mirovinsko i socijalno osiguranje. Giorgio Benvenuti, prijašnji generalni sekretar *Unione Italiana del Lavoro*, jednog od tri udruženja talijanskih sindikata, kaže da su talijanski radnici jedni od lošije plaćenih, a koštaju vrlo mnogo - Kinnicutt, 1989). Poslodavci su vrlo brzo reagirali tako da su nastojali povećati prosječnu proizvodnost rada reorganizacijom proizvodnje, intenziviranjem ritma rada i smanjivanjem broja novozaposlenih. To je u prvom redu otežalo zapošljavanje velikog broja mladih, a nakon nekog vremena uslijedilo je "ubiranje vrhnja" radne snage ("scrematura della forza-lavoro"), odnosno postepeno istiskivanje iz službenog svijeta rada onih manje produktivnih: nedovoljno stručnih, premladih, prestarih kao i velikog broja žena. Kako ističe Ciravegna (1985) u privilegiranom su položaju bili muškarci, pogotovo stručni radnici, u dobi između 30 i 50 godina, koji su mogli dobivati veće plaće i gotovo birati stalno zaposlenje, imati mnogo bolje mogućnosti profesionalnog napredovanja, sindikalnu zaštitu. Sve druge kategorije zaposlenih bile su prisiljene prihvaćati nesigurne poslove slabijih primanja i nedovoljne zaštite. Investicije su, ujedno, bile usmjerene na programe kojima se štedio živi rad i gdje je bio visok organski sastav kapitala. Također, zbog veće fleksibilnosti ostvarena je jaka decentralizacija radno-intenzivne proizvodnje koja nije vezana uz tekuću vrpcu, poput malih proizvodnih jedinica tekstilnih proizvoda ili obuće. To uvelike pogoduje poslovanju "izvan knjiga" ili djelomičnom prikazivanju poslovnih aktivnosti, kao i zapošljavanju radnika "na crno". Nadalje, velike su tvrtke (posebice u obrtništvu i graditeljstvu) značajan dio svoje proizvodnje podugovarale s manjima, u kojima je mnogo lakše poslovati "izvan knjiga" i zapošljavati radnika "na crno". Tako je došlo do cijepanja i tržišta rada i radne snage, na rad i zaposlene u službenom i neslužbenom gospodarstvu. Contini vjeruje da je tako nastao sustav paralelne ekonomije, u kojem je radilo 17 posto zaposlenih (odnosno 20 posto ako se uračunaju zaposleni koji rade na dva radna mjesta) i gdje se, tako izvan službene ekonomije, ostvaruje značajan dio roba i usluga. Tu se nadnice nisu određivale pod pritiskom jakih sindikata, nije postojalo osiguranje od bolesti, ozljeda i starosti, nije bilo nikakvih ograničenja vezanih uz uvjete rada i sigurnost na radu, te je ponovno ostvarena neposredna, fleksibilna spona između ostvarenog rada i isplaćenog iznosa nadnica i plaća.

Temeljna studija za procjenu obujma neslužbenog gospodarstva u Italiji jest istraživanje kojim su Frey, Livragy i De Santis (1975) dali detaljniju sliku o proizvodnji po kućama pletene robe i tekstilnih proizvoda početkom 70-ih, te ustanovili da je tu sudjelovalo više od pola milijuna osoba, većinom žena. Brusco (1973) je ustanovio da se rad kod kuće, osim za proizvodnju pletene robe, tekstilnih predmeta, obuće i igračaka, uvelike koristi i u proizvodnji dijelova za bicikle, motor-kotače i automobile, te da je u njemu 1972-1973. godine sudjelovalo oko 1,6 milijuna Talijana.

Centar za ekonomska i društvena istraživanja iz Milana (*Centro Ricerche Economiche e Sociali, Milano - CERES*) izvršilo je procjenu radne snage koja je aktivna u neslužbenom gospodarstvu Italije za 1977. godinu. Ta je procjena iznosila 3,27 milijuna, što znači da je stopa djelatnosti iznosila 44,7 posto, odnosno bila dosta viša od procjena Središnjeg statističkog ureda Italije (ISTAT), koji je u starim serijama procijenio stopu aktivnosti 36,1 posto, odnosno 38,9 posto. Potrebno je istaknuti da je CERES procjenjivao broj aktivnih osoba, a ne radnih mjesta. Sami autori napominju da bi broj aktivnih u neslužbenom gospodarstvu vjerojatno mogao biti i veći, budući da u njihovoj procjeni nisu bili uključeni muškarci u dobnoj skupini između 30 i 49 godina (smatralo se da nema muškarca koji je aktivan isključivo u neslužbenom gospodarstvu) i nezaposleni koji mogu biti aktivni u neslužbenom gospodarstvu dok su prijavljeni zavodima za zapošljavanje i na njima ostvaruju određena prava (u prvom redu novčanu naknadu). Stoga nije nerealna procjena u kojoj Contini (1979) smatra da je sredinom 70-ih godina u neslužbenom gospodarstvu (isključivši poljodjelstvo) bilo aktivno 4,6 milijuna Talijana (1,6 milijuna u proizvodnji roba, 0,6 milijuna u graditeljstvu, 1,4 milijuna u malo- i veletrgovini i 1 milijun u uslugama). Gaetani-D'Aragona (1981) procjenjivao je veličinu neslužbenog gospodarstva u Italiji koristeći stope aktivnosti stanovništva i zaključio da je u njoj sudjelovalo između 17 i 30 posto radne snage, koja je ostvarila 10 do 20 postotnih poena DBP-a. Koristeći monetarnu metodu (udio gotovinskih sredstava plaćanja u ukupnom opsegu sredstava u optjecaju) Saba je za 1978. godinu procijenio da je u neslužbenom gospodarstvu Italije sudjelovalo 45,1 posto radne snage koja je ostvarila 30,1 postotnih poena DBP-a (Patrizi, 1982). Constatino (1992) procijenio je za 1982. godinu da je u neslužbenom gospodarstvu Italije sudjelovalo 375 tisuća ilegalnih stranih radnika i 620 tisuća Talijana kojima je to bio dopunski posao. Za istu 1982. godinu Siesto (1992) je procijenio da, ako se uključi neslužbeno gospodarstvo, stvarni je DBP Italije veći za 15,9 posto.

Contini (1992) naglašava da je obujam neslužbenog gospodarstva u Italiji u neposrednoj uskoj vezi s fleksibilnošću korištenja radne snage, što se može protumačiti kao mogućnost tvrtke da prilagodi obujam radne snage svojim potrebama koje će u prvom redu ovisiti o institucionalnim obilježjima službenog tržišta rada te stanju i mjerama fiskalnog sustava. Tvrtke u neslužbenom gospodarstvu nastoje smanjiti troškove proizvodnje, pospješiti svoju međunarodnu konkurentsku sposobnost, izbjeći sindikalna ograničenja i pojačanu državnu regulaciju. "Rad na crno" i u "fušu" omogućava mnogim Talijanima, prije svega mladima od 25 i starijima od 54 godine, mnogim nestručnim radnicima i ženama ostvarenje prihoda (koji je istina uglavnom niži nego u službenom gospodarstvu), kao i zadržavanje navedene potrebne fleksibilnosti radne snage. No dugoročno, naglašeni razvoj neslužbenog gospodarstva sigurno ima nepovoljne posljedice: s jedne strane postoji visoko tehnički-tehnološki razvijena službena ekonomija, a neposredno uz nju postoji tehnološki zaostala neslužbena ekonomija, čime se usporava ukupni društveni tehnološki razvitak, otežava stvaranje novih proizvoda i traženje novih tržišta, te slabi konkurentsku sposobnost ukupnog gospodarstva na svjetskom tržištu.

Sjedinjene Američke Države

Carsen (1992) navodi da činjenica što neslužbeno gospodarstvo u Sjedinjenim Američkim Državama stalno raste i dobiva na relativnom značenju u odnosu na službeno, znači u povećanoj mjeri nepoštivanje zakona i vladine regulative. To zahtijeva preispitivanje zakonskih rješenja i pojačavanje odgovarajuće ekonomsko-političke strategije društva. Ferman, Berndt i Selo (1978) s Odjela za ekonomiju rada i industrijske odnose Sveučilišta Michigan u svojem

su istraživanju željeli ustanoviti, u kojoj se mjeri neslužbeno gospodarstvo koristi kao alternativa službenom u obavljanju usluga u kućanstvu i ostvarivanju osobnih usluga. Ustanovili su da 60 posto usluga u kućanstvu obavljaju bez plaćanja rođaci, prijatelji i znanci s posla. Približno 25 posto usluga koje su plaćene u novcu, obavljeno je u neslužbenom gospodarstvu. Oko polovica ispitanih kućanstava koristila se bar jednom plaćenom uslugom obavljenom u neslužbenom gospodarstvu. Korištenje usluga neslužbenog gospodarstva nije bilo povezano s razinom prihoda, te je sudjelovanje u neslužbenom gospodarstvu bilo uobičajeno u svim slojevima društva. Ovo je istraživanje provedeno u vrijeme kada u SAD-u vlada pojačano zanimanje za utvrđivanje obujma neslužbenog gospodarstva na nacionalnoj razini. Približno u isto vrijeme Gershuny (1977 -1979) piše da je proizvodnja u kućanstvu (kao dio neslužbenog gospodarstva) smanjivana tijekom cjelokupnog početnog razdoblja industrijskog kapitalizma kao posljedica povećane intervencije države i ulaska tržišnih kriterija u obavljanje usluga u kući. Drugim riječima, radom izvan kuće i formalnim zapošljavanjem moglo se u isto vrijeme ostvariti više nego što se moglo priskrbiti radom u kućanstvu. Ujedno, usluge formalnog sektora bile su relativno jeftine i pristupačne. Porast troškova formalnog sektora u obavljanju usluga u kućanstvu u odnosu na trajna potrošna dobra u kući, uvjetovao je, smatra Gershuny, ponovni porast obujma aktivnosti u domaćinstvu SAD-a krajem 60-ih i početkom 70-ih godina. Za ljude je postalo ekonomski racionalnije da sami za sebe obavljaju određene usluge u kućanstvu. Burns (1977) stoga navodi da je kućanstvo postalo značajnije i kao jedinica proizvodnje i potrošnje.

Gutmann (1985) smatra da u neslužbenom gospodarstvu postoje dvije grupe djelatnika: oni koji rade isključivo u neslužbenom gospodarstvu (puno ili skraćeno radno vrijeme), a kojih je prema njegovoj procjeni sredinom 80-ih u SAD-u bilo između pet i šest milijuna; i druga grupa koju čine zaposleni u legalnom sektoru koji ostvaruju određeni "sivi" prihod (većinom se radi o legalnim aktivnostima koje nisu obuhvaćene obračunom poreza) i koju on procjenjuje da iznosi između 22 do 23 milijuna osoba.

Feige (1985) svjestan svih ograničenja pojedinih metoda mjerenja neslužbenog gospodarstva, kaže da su sve one potvrdile značajan porast neprijavljenog prihoda i njegov veliki utjecaj na povećani proračunski deficit od sredine 60-ih godina u SAD-u. Proračunski deficit rastao je od 0,5 milijardi \$ sredinom 50-ih godina, 5,7 milijardi \$ u 60-im godinama, 30,2 milijardi \$ u 70-im godinama, 109 milijardi \$ početkom 80-ih i na više od 300 milijardi \$ početkom 90-ih. Kao i u drugim zemljama s velikim proračunskim deficitom, i u SAD-u on potiče zahtjeve za većim porezima (što dodatno potiče neprijavljivanje prihoda) i manja izdvajanja za programe socijalne skrbi u širem smislu. Feige je procjenjivao koliko bi bio smanjen proračunski deficit kada ne bi postojale porezna evazija i zloupotreba prava u sustavu socijalne zaštite. Zaključio je da bi se u slučaju ograničavanja zloupotrebe prava u sustavu socijalne zaštite (za koju je pretpostavio da iznosi samo 5 posto izdataka) i nepostojanja porezne evazije, postojeći bi proračunski deficit (tada u iznosu od 60 milijardi \$) pretvorio u proračunski višak od više od 40 milijardi \$. Navedena razlika od 100 milijardi američkih dolara, po Feigevom mišljenju, predstavlja mjeru za utvrđivanje nezadovoljstva javnosti s poreznim zakonodavstvom, čime se podriva namjeravana stabilizacijska politika koju država želi ostvariti putem svojih tijela.

Blades (1985) analizirao je koji bi dio kriminalnih radnji trebalo obuhvatiti u nacionalnim računima SAD-a. Zaključio je da ako bi se pribrojila vrijednost raznovrsnih nelegalnih aktivnosti, stvarni DBP SAD-a bio bi porastao za 2 do 3 postotna poena, time da bi porast u pojedinim stavkama (prije svega u ostvarenom višku i privatnoj potrošnji) bio još i veći. To je

osjetno više nego što bi bilo istovrsno povećanje brutoproizvoda u drugim zemljama. Blades vjeruje da navedena razlika prema drugim zemljama nastaje zato što kockanje i prostitucija u američkim zakonima vrlo restriktivno regulirani i što su proizvodnja i trgovina narkoticima (koje čine 40 posto nastale dodane vrijednosti u nelegalnim aktivnostima) u tom obujmu veći problem u SAD-u nego bilo gdje drugdje. Iako se nelegalne aktivnosti ne bi smjele zanemariti u nacionalnim računima, njihovo redovno uključivanje je nemoguće, prije svega jer ne postoje pouzdani podaci.

Ocjena budućih kretanja neslužbenog gospodarstva u razvijenim zemljama

Gershuny (1979) vjeruje da je porast samouslužne ekonomije (u prvom redu modaliteta "sam svoj majstor") jedna od popratnih pojava prijelaza industrijskih zemalja u post-industrijska društva. Smanjivanje državne regulative ekonomskog života i ublažavanje kartelističkog ponašanja u utvrđivanju nadnica i plaća, razbijanje monopolskih struktura koje otežavaju ulazak novih poduzetnika i zapošljavanje trebalo bi smanjiti obujam neslužbenog gospodarstva. S druge strane, povećana ili trajna nezaposlenost, povezana s nefleksibilnim službenim tržištem rada, visoki troškovi proizvodnje u službenom gospodarstvu, promjene u trajanju formalnog rada (skraćivanje tjednog radnog vremena i radnog staža), produženo prosječno trajanje života uz nesigurne ili male mirovine, pridonose povećanju ponude radne snage spremne za rad u neslužbenom gospodarstvu. Ono je, nadalje, potaknuto relativno visoko utvrđenom minimalnom nadnicom koja onemogućava ili nedovoljno stimulira zapošljavanje nezaposlenih osoba u službenom gospodarstvu, kao i značajnim ograničavanjem mogućnosti zapošljavanja stranih radnika u službenom gospodarstvu, te je za sve njih neslužbeno gospodarstvo jedini način ekonomskog aktiviranja. Kako se na ovom području u dogledno vrijeme ne mogu očekivati značajnije promjene, po mišljenju većine stručnjaka neslužbeno će gospodarstvo ostati rastući fenomen razvijenih zemalja u bližoj budućnosti. Dugoročno, daljnji tehnološki razvitak vjerojatno će smanjiti neslužbeno gospodarstvo, prije svega ograničiti rad na "crno" i u "fušu". Suvremeno tehnološki opskrbljeno i dobro organizirano službeno gospodarstvo sigurno je nadmoćnije od ipak neorganizirane neslužbene ekonomije.

SIVA EKONOMIJA U ZEMLJAMA U RAZVOJU

Kako navodi Miroslav Glas (1988), u zemljama u razvoju siva ekonomija nije povezana ni s marginalnim grupama, niti s mogućnošću dodatnog zapošljavanja, niti je reakcija na krutost državnog plana, već je posljedica dualne gospodarske strukture vezane uz niski stupanj gospodarske razvijenosti. Dok s jedne strane, postoje (najčešće tuđe) kruto organizirane međunacionalne kompanije koje raspolažu (relativno) naprednom i razvijenom proizvodnom tehnologijom, s druge se strane javlja širok, tradicionalni sektor primitivne tehnologije koji predstavlja temelj egzistencije lokalnog pučanstva. Tradicionalni sektor u najvećoj je mjeri usmjeren ili na neposredno zadovoljavanje potreba preko tržišta ili na naturalnu potrošnju. Neformalno gospodarstvo izuzetno je važno za preživljavanje najugroženijih dijelova pučanstva, a pojačano je zbog nagle urbanizacije (Dobosiewicz, 1987). House (1984) naglašava da je u Nairobiju (Kenija), gdje je provodio istraživanje, a i u drugim zemljama u razvoju, zapošljavanje u neformalnom sektoru, makar i s niskom nadnicom, "ulaznica" za život u gradu ruralnog stanovništva koje uglavnom nema u vlasništvu zemljišne posjede. Thomas Merrick (1976) je, analizirajući prihod ostvaren u neformalnom sektoru stanovništva brazilske pokrajine Belo

Horizonte, zaključio da on predstavlja značajan, ako ne i najvažniji izvor prihoda za zadovoljavanje egzistencijalnih potreba stanovništva, pogotovo siromašnijih obitelji.

Još početkom 70-ih godina poraslo je zanimanje za istraživanje fenomena sive ekonomije u zemljama u razvoju. Jedno od najpoznatijih provela je Međunarodna organizacija rada u Keniji u gradovima Nairobi i Mombasa (ILO, 1972). Ustanovljeno je da je tu neformalni sektor ekonomski vrlo uspješan, iako je malen u obujmu i ograničen jednostavnom tehnologijom, s nedostatkom kapitala i slabim vezama s formalnim gospodarstvom. Ipak, nudio je cijelu paletu raznovrsnih roba i usluga za zadovoljavanje potreba, u prvom redu siromašnog dijela stanovništva. U neformalnom radu bio je uključen veliki broj stolara, zidara, krojača, te većina uličnih trgovaca s kolicima i čistača cipela.

Francuska savjetodavna tvrtka *Societe d'Etudes Economiques et Financiers* provela je također početkom 70-ih godina istraživanje o neformalnoj ekonomiji u Abidjanu, Obala Slonovače. Ustanovljeno je da gotovo trećina svih zaposlenih radi u neformalnom gospodarstvu, od čega je najviše bilo zaposleno u trgovini (35 posto), te nešto manje u industriji i graditeljstvu (32 posto) i uslugama (27 posto) (Joshi et al, 1976).

U istraživanjima koje su proveli 1976. godine D.A. Fowler u Freetownu (Sierra Leone) i O.J. Fapohunda u Lagosu (Nigerija) ustanovljeno je da se u neformalnom sektoru većinom radi o malim radnjama u kojima obično pored vlasnika radi i jedan (rijetko dva) plaćena (ili češće neplaćena) naučnika. U malom broju slučajeva vlasnik radnje je zapošljavao dvojicu ili trojicu naučnika, a vrlo rijetko kojeg stalno zaposlenog radnika. Prosječna vrijednost strojeva i opreme bila je vrlo mala, te je iznosila 400\$ u Freetownu i 720\$ u Lagosu. U istraživanju neformalnog sektora u gradu Kano (Nigerija) utvrđeno je da je početni kapital za poslovanje u 70 posto slučajeva dobiven iz osobnih ušteda, dok je u preostalih 30 posto posuđen, najčešće od prijatelja i rođaka. Godine 1975. godine ustanovljeno je da u gradu Kumasi (Gana) vlasnik radnje u neformalnom sektoru zarađuje u prosjeku 68\$ tjedno, što je približno pet puta više od tjedne minimalne nadnice, te da njegova zarada raste s brojem uposlenih naučnika (Aryee, 1976).

Georges Nihan provodio je u razdoblju od 1977. do 1979. godine više istraživanja o neformalnoj ekonomiji u frankofonskom dijelu Afrike: u Nouakchottu (Mauritanija), Lome-u (Togo), Bamaku (Mali), Kigali (Ruanda) i Yaounde-u (Kamerun) (Nihan, Demol i Jondoh, 1979). Već prvo istraživanje u Nouakchottu pokazalo je iznenađujuće rezultate u tome što je Nihan u pojedinim slučajevima nailazio na velika uložena sredstva za kupnju strojeva i opreme. Od svih ulagača u neformalnom dijelu, desetina koja je potrošila najviše, raspolagala je sredstvima za proizvodnju koja su imala prosječnu vrijednost 27.400\$ u proizvodnji, 24.970\$ u uslugama i 62.000\$ u graditeljstvu. Polovica poduzetnika uložili su u strojeve i opremu najmanje 450\$ u proizvodnji, 500\$ u uslugama i 2.700\$ u graditeljstvu. Iako je u cijelom neformalnom sektoru opskrbljenost strojevima i opremom po jednom radniku bila niska i iznosila tek 5 posto one u službenom gospodarstvu, proizvodnost rada bila je relativno visoka i iznosila je 30 posto proizvodnosti po radniku iz službenog gospodarstva. Kao i u drugim gradovima, i u Lome-u (Togo) obrazovni stupanj poduzetnika u neformalnom sektoru bio je vrlo nizak: četvrtina je bila nepismena, dok je petina završila samo do tri razreda osnovnog obrazovanja. Postotak nepismenih naučnika bio je još viši i iznosio je 36 posto. Nihan je zabilježio najveći postotak nepismenih naučnika (82 posto) u neformalnom sektoru u Kigali (Ruanda). Najbolji položaj naučnika bio je u Bamaku (Mali), gdje su četiri petine naučnika primale redovnu plaću, a vlasnici radnji su im za osposobljavanje posvećivali prosječno 5,8 sati tjedno (10 posto svog radnog vremena).

U svim istraživanjima koje je provodio Georges Nihan, uočena je slaba povezanost između formalnog i neformalnog sektora na strani outputa. Tako je u Yaounde-u (Kamerun) gotovo dvije trećine proizvoda i usluga neformalnog sektora bilo namijenjeno kupcima koji ne ostvaruju neki prihod u formalnoj ekonomiji. Veze su bile mnogo snažnije na strani nabave sirovina i repromaterijala, jer je neformalni sektor najveći dio predmeta rada kupovao u formalnom gospodarstvu.

Američka agencija za međunarodni razvoj (*United States Agency for International Development*) provela je 1988. godine istraživanje o neformalnom sektoru u senegalskom glavnom gradu Dakaru, koristeći se pritom prilagođenim upitnikom kojeg je primjenjivao Georges Nihan. Rezultati se nisu bitno razlikovali od onih prikupljenih u ranijim istraživanjima u drugim zemljama (najveći dio ostvarene proizvodnje bio je namijenjen prodaji u neformalnom sektoru, stupanj stečenog priznatog obrazovanja i vlasnika i naučnika bio je nizak, većina poduzetnika nije vodila gotovo nikakve evidencije o poslovanju - tek je svaki četrdeseti imao "uredno" knjigovodstvo), ali su ispitanici pokazivali veću zainteresiranost za prelazak u formalnu ekonomiju (čime bi ispunili uvjete da mogu tražiti od banke poduzetnički kredit i dobiti financijsku pomoć od vlade).

Krajem 70-ih i početkom 80-ih Međunarodna organizacija rada razvila je u više afričkih zemalja (Burkini Faso, Gambiji, Tanzaniji, Đibutiju, Kongu, Nigeru i Zambiji) Program za pospešivanje zapošljavanja i znanja (*Jobs and Skills Programme for Africa*) (ILO, 1985). Istraživalo se ponašanje gospodarskih subjekata koji su se ubrajali u neformalnu ekonomiju prema tri kriterija: nisu bili prijavljeni (nisu imali svojstvo pravne osobe), nisu poštivali odredbu o minimalnim plaćama zaposlenih utvrđenu kolektivnim ugovorom i nisu plaćali doprinose u fondove socijalnog osiguranja. U odnosu na rezultate prijašnjih istraživanja nije bilo većih promjena, time da je u Banjulu (Gambija) uočena nova pojava da naučnici moraju gazdama platiti određeni paušalni iznos za "obrazovanje". U Lusaki i Kitweu (Zambija) 1982. godine uočena je vrlo nepovoljna struktura raspoložive infrastrukture: samo 17 radionica imalo je tekuću vodu, dok je struju imalo 5 posto radionica (4 posto radionica imalo je i vodu i struju). Kasnije je Međunarodna organizacija rada nastavila isti program u Gvineji, gdje je 1987. u glavnom gradu Konakriju utvrđena nešto povoljnija opskrbljenost neformalnog sektora strujom nego u Zambiji, koju je imalo 51 posto radionica, ali zato ih je samo 3 posto imalo tekuću vodu.

Međunarodna organizacija rada provodila je i više istraživanja neformalnog sektora u Aziji (Sethuraman, 1981). U Djakarti (Indonezija) ustanovljeno je da većinu zaposlenih u njemu (više od 60 posto) čine migranti iz ruralnih područja. Iako su nadnice u neformalnom sektoru u prosjeku niže nego u formalnom, tri četvrtine zaposlenih neformalnog sektora bili su zadovoljni svojim poslom i ne bi ga voljeli mijenjati.

Nacionalna pripadnost i regionalno porijeklo zaposlenih očituju se i u neformalnom sektoru. U više istraživanja je uočeno da u multinacionalnim zajednicama dolazi do određene specijalizacije pripadnika pojedinih nacija u aktivnostima u neformalnoj ekonomiji. U Colombu (Sri Lanka) većina su prodavača povrća i ribe bili Sinhalesi koji su došli iz južnog dijela zemlje, dok su se Tamilci uglavnom bavili prijevozništvom.

Istraživanje provedeno u gradu Dhaka (Bangladesh) pokazalo je da je u neslužbenom gospodarstvu visok udio mladih radnika (47 posto je bilo mlade od 25 godina starosti), lošija obrazovna struktura zaposlenih nego u službenom gospodarstvu (31 posto ispitanika nikada nije išlo u školu u usporedbi s 2 posto u službenom; 17 posto je pohađalo srednju školu u

usporedbi s 87 posto u službenom; tek svaki stoti je završio srednju školu u usporedbi sa svakim drugim u službenom gospodarstvu), većina zaposlenih su muškarci (iznenađujuće, jedino graditeljstvo bilježi veći udio žena gdje one čine petinu zaposlenih), i to uglavnom migranti koji su nedavno (u posljednjih pet godina) došli u Dhaku.

U suradnji s više organizacija i sveučilišta Međunarodna organizacija rada provodila je istraživanja neformalnog sektora u tri velika grada Južne Amerike, i to u: Bogoti (Kolumbija), Campinasu (Brazil) i Cordobi (Argentina). Vrlo visok udio neformalnog sektora u ukupnoj urbanoj zaposlenosti zabilježen je u Bogoti (43 posto svih zaposlenih). Uglavnom se radilo ili o samozaposlenim pojedincima ili o porodičnim poslovnim jedinicama koje su se pretežito bavile trgovinom ili osobnim uslugama.

U istraživanju koje je provedeno unutar Programa PREALC (*Programa para el Empleo en America Latina y el Caribe*) ispitivanjem domaćinstava željelo se spoznati koliki je udio neformalnog sektora u ukupnoj aktivnosti stanovništva. Ovdje se primjenjivala nešto drugačija definicija neformalnog sektora, po kojoj su u njega ulazili svi koji su radili u poduzećima koja su imala manje od četiri zaposlena ili, alternativno, oni koji su ostvarivali nižu proizvodnost ili imali nižu nadnicu od neke utvrđene (uglavnom nižu od minimalne nadnice utvrđene kolektivnim ugovorom). Udio neformalnog sektora u ukupnoj aktivnosti gradskog stanovništva kretao se od 30,3 posto u Brazilu i 33,0 posto u Peruu do 55,0 posto u Santo Domingu (Dominikanska Republika) i 57,0 posto u Asuncionu (Paragvaj). Po djelatnostima u cijeloj Južnoj Americi neformalni je sektor najviše zapošljavao ljudi u uslugama, a zatim u trgovini i proizvodnji. Djelatnost usluga imala je visok udio (više od 40 posto) u Brazilu, Čileu, Ekvadoru, El Salvadoru i Paragvaju. Proizvodnja je zapošljavala više od 20 posto svih zaposlenih neformalnog sektora u Čileu, Kolumbiji, Ekvadoru i Meksiku, dok je trgovina bila dominantna djelatnost u Argentini, gdje je zapošljavala 41 posto svih zaposlenih neformalnog sektora. U tri meksička velika grada Mexico City, Guadalajara i Monterrey, ustanovljeno je istraživanjem provedenom 1970. godine da u neformalnom sektoru radi više žena nego u formalnom, odnosno da on zapošljava između 51 posto i 62 posto svih žena u radnoj snazi. Isto tako, neformalni sektor zapošljava više mladih radnika (do 25 godina starosti) nego formalni, te njegov udio iznosi od 48 do 56 posto. Udio neformalnog sektora u ukupnom broju zaposlenih starijih radnika (onih koji su imali više od 50 godina starosti) niži je i iznosi između 14 i 19 posto.

Program PREALC zajedno sa čileanskom službom za zapošljavanje analizirao je 1988. godine strukturu uličnih prodavača u Santiagu: dvije su trećine bili muškarci, 75 posto je bilo u dobi od 20 do 44 godine starosti, a obrazovni stupanj bio je relativno visok (40 posto je pohađalo srednju školu, a 14 posto ju je završilo). Ujedno je ustanovljeno da postoji dobra povezanost službene i neslužbene ekonomije, jer trgovinske radnje opskrbljuju robom ulične prodavače budući da oni zalaze u pokrajnje ulice i gradska područja u kojima inače ne postoji trgovačka mreža. U slučaju policijske racije trgovinske su radnje uličnim prodavačima sigurno sklonište.

Vezano uz mirovinsko osiguranje, u Južnoj Americi često se javlja prelazak radnika iz službenog u neslužbeno gospodarstvo. Izrazitiji porast neslužbenog u ukupnom gospodarstvu ugrožava osnovnu namjenu javnog sustava mirovinskog osiguranja: mogućnost da radnik u svom radnom vijeku pridonosi svojem financijskom osiguravanju u starosti. Ako je prelazak u neslužbeno gospodarstvo relativno lagan, a potrebno razdoblje za ostvarivanje mirovine kratko, radnici mogu na visoke doprinose odgovoriti prelaskom na rad u neslužbeno gospodarstvo čim ostvare pravo za mirovinu. Kada su u drugoj polovici 70-ih u Urugvaju veoma porasli

doprinosi za mirovinsko osiguranje, smanjio se udio radnika koji su ih plaćali, što je, kako ističu Szalchman i Uthoff (1992), u najvećoj mjeri posljedica evazije. Zaposleni u Brazilu imaju pravo na mirovinu u iznosu od 75 posto njihove osnovne nadnice nakon samo pet godina plaćanja doprinosa, što čini vrlo profitabilnim prijelazak u neformalnu ekonomiju. Tijekom 80-ih udio onih koji nisu plaćali doprinose ili su jako kasnili s njihovom uplatom iznosio je 60 posto u Brazilu, 44 posto u Barbadosu i Jamajci i 33 posto u Peruu (Schulz, 1992). Napuštanje službenog gospodarstva u tim zemljama pogotovo je lagano otkako je tek manji dio zaposlenih obuhvaćen mirovinskim osiguranjem, a neslužbeno gospodarstvo veoma razvijeno. U njima čak i velike tvrtke ustupaju dio poslovnih aktivnosti manjim podugovaračima koji djeluju neslužbeno. Nedavno provedena studija u Caracasu, Venezuela (Cartaya, 1992) utvrdila je da porezi na plaće (koji obuhvaćaju i mirovinsko osiguranje) iznose trećinu ukupnih troškova koji nastaju u prelasku iz službenog u neslužbeno gospodarstvo.

U cijeloj Južnoj Americi u neformalnom sektoru očituje se koncentracija mladih i starijih radnika (onih do 25 odnosno više od 50 godina starosti), žena i migranata (većinom novopridošli u zadnjih pet godina). Obrazovna struktura zaposlenih osjetno je nepovoljnija nego u službenom gospodarstvu. Prosječni prihod u neslužbenom sektoru većinom je niži nego u službenom (u San Salvadoru - El Salvador, iznosio je tek 38 posto prosječnog prihoda formalnog sektora). Valja naglasiti da se to u prvom redu odnosi na nestručne radnike, dok ponegdje prosječni prihod stručnih radnika (onih s više od šest godina obrazovanja) u neslužbenom sektoru može biti viši nego u službenom.

U najvećoj mjeri to su obilježja koja obilježavaju neslužbeno gospodarstvo u svim zemljama u razvoju.

Umjesto zaključka

Kako između neslužbenih gospodarstava u bivšim socijalističkim državama koje su sada u postupku tranzicije, razvijenih industrijskih zemalja i zemalja u razvoju trećeg svijeta postoje razlike, potrebno je pri razmatranju svake od tih zemalja imati na umu drugačije uzroke i različito značenje te determinante nastanka neslužbenog gospodarstva. Istina, među tim zemljama postoje i određene sličnosti, utoliko što se neslužbeno gospodarstvo ponajviše koristi zbog ostvarenja dodatnih prihoda, ali i zbog potpunijeg korištenja i poboljšanja stručnih znanja i sposobnosti, te, konačno, zbog želje za samostalnošću u radu (Skolka, 1987). Česti razlog koji se navodi za rad na "crno" i u "fušu" jesu povoljniji radni uvjeti. Djelatnik se osjeća samostalnijim i slobodnijim u raspolaganju svojim vremenom. U ispitivanju zbog čega rade u neformalnom sektoru, ispitanici u Buenos Airesu (Argentina) najviše su naveli mogućnost veće zarade (35 posto), želju za samostalnošću (21 posto), mogućnost boljeg korištenja raspoloživih znanja i sposobnosti (10 posto), mogućnost boljeg usklađivanja radnih i obiteljskih obveza (12 posto), a samo je 7 posto navelo da ih je nedostatak zaposlenja u službenom sektoru prisilio da tako rade (Lubell, 1991).

Javljanje "fuša" i rada na "crno" mnogo ovisi o tehnološkoj jednostavnosti proizvodnog ili uslužnog postupka i relativnoj proizvodnosti. Takvim radom može se, ipak, ostvariti samo tehnološki jednostavnija operacija. Poblizi pogled u bilo koju industrijsku klasifikaciju pokazuje da se većina roba i usluga u suvremenom gospodarstvu ne može ostvariti takvim radom. Suvremena proizvodna tehnologija je složena i zahtijeva skupu opremu. Ekonomska prihvatljivost "fuša" i rada na "crno" ovisi o njegovoj relativnoj proizvodnosti koja ne smije biti

značajno niža od one ostvarene u službenom gospodarstvu. Jednom kada su preduvjeti ispunjeni, na odluku kupca između proizvoda i usluga službenog i neslužbenog gospodarstva presudan utjecaj imaju porezi, doprinosi za mirovinsko i zdravstveno osiguranje, troškovi distribucije i visina profita. Takvim radom ušteduje se znatni dio tih troškova, te je za kupca proizvod ili usluga jeftiniji, iako neto nadnica za izvršitelja čak može biti veća nego u službenom gospodarstvu. Ujedno, korisnici pak cijene neposredan kontakt s izvršiteljem koji im je mnogo simpatičniji nego što je bezlično pružanje usluga službenih gospodarskih subjekata.

Povećani prihod može se koristiti i u legalnoj službenoj i neslužbenoj ekonomiji, kao i u nelegalnoj. Vrste djelatnosti u neslužbenom gospodarstvu, kao i u svakom drugom, znatno ovise o potražnji za njegovim proizvodima i uslugama, koja je funkcija raspoloživa dohotka kućanstava, distribucije prihoda, te, napokon razlike između cijena proizvedenih roba i ostvarenih usluga u službenom i neslužbenom gospodarstvu.

Neevidentiranje ili djelomično evidentiranje poslovnih aktivnosti u službenim knjigama uvelike ovisi o institucionalnim čimbenicima. Jedan od najznačajnijih je veličina poduzeća. Manja poduzeća ili ona koja pružaju osobne usluge u mogućnosti su lakše sakriti veći dio proizvodnje od velikih proizvođača. Ostala ograničenja mogu biti administrativni ili kontrolni postupci koje obavljaju organi nadležni za obračunavanje, ubiranje i kontrolu poreza. Neevidentiranje ili djelomično evidentiranje poslovnih djelatnosti, te neplaćanje ili djelomično plaćanje poreza značajan su izvor skrivenog prihoda. On se obično dijeli između poduzeća i kupca.

Siva (skrivena) ekonomija neposredno utječe na prihode od poreza, doprinose za mirovinsko i zdravstveno osiguranje, stupanj ekonomskog blagostanja i strukturu proizvodnje. Ukoliko se poveća udio neslužbenog gospodarstva u ukupnom gospodarstvu dolazi do smanjivanja javnih prihoda. Neevidentiranje ili djelomično evidentiranje poslovnih aktivnosti u službenim knjigama utječe na smanjivanje prikupljenih poreza, u prvom redu poreza na novostvorenu vrijednost. Rad na "crno" i u "fušu", naravno, najviše doprinosi smanjivanju poreza iz osobnog rada.

Zbog raznih čimbenika (želje za ostvarivanjem dodatnog dohotka, nefleksibilnosti službenog gospodarstva, visokog poreznog pritiska i slično) neslužbeno će gospodarstvo ostati rastući fenomen razvijenih zemalja u bližoj budućnosti. Dugoročno, daljnji tehnološki razvoj vjerojatno će smanjiti neslužbeno gospodarstvo, prije svega ograničiti rad na "crno" i u "fušu". Suvremeno tehnološki opskrbljeno i dobro organizirano službeno gospodarstvo sigurno je nadmoćnije od ipak neorganizirane neslužbene ekonomije. U zemljama u tranziciji oživljavanje ekonomske aktivnosti, brži razvoj tržišnih institucija i njihovo uspješnije funkcioniranje stvara pretpostavke za ostvarivanje dugoročnog gospodarskog rasta, povećano zapošljavanje koje će omogućiti podizanje razine socijalne sigurnosti stanovništva. To sve doprinosi bržem razvoju službenog gospodarstva i slabljenju potrebe za radom u neslužbenom gospodarstvu te korištenjem u njemu proizvedenih roba i usluga.

Sažetak

Siva ekonomija prisutna je u svim društvima bez obzira na njihovo društveno i političko uređenje, ali ipak između pojedinih društava postoje značajne razlike u njenom obliku i obujmu. U radu su analizirane veličine i struktura sive ekonomije u zemljama planske privrede, zemljama tržišne privrede i u zemljama u razvoju. U kapitalističkoj privredi proizvođač se susreće s većim nepovjerenjem kupaca i otežanim uvjetima distribucije. Uspješan je samo ako je konkurentan cijenom, kvalitetom, vremenom proizvodnje robe ili ostvarenja usluge. Sve

navedeno gotovo da nema značenja u socijalističkim planskim privredama, gdje su cijene neelastične zbog kronične nestašice roba na tržištu u čijem ublažavanju značajnu ulogu ima neslužbeno gospodarstvo. Na njegov porast u tim zemljama također su utjecali ideološka podozrivost prema privatnom poduzetništvu, nedovoljna razvijenost uslužnog dijela gospodarstva, izuzetno visok porezni teret koji je poticao neprijavlivanje ili djelomično prijavljivanje ostvarenog poslovanja i niske plaće tako da su zaposleni tražili mogućnost dodatne zarade. Cjelokupno društvo bilo je čvrsto nadzirano, regulirano i birokratizirano, što je sve pogodovalo razvoju neslužbenog gospodarstva. Uspješnim budućim gospodarskim razvojem zemalja koje su u procesu tranzicije, uvelike će nestati razlozi postojanja neslužbenog gospodarstva.

Za razvijene industrijske zemlje smatra se da postoje dva najvažnija razloga nastanka sive ekonomije: to je želja kućanstva da zadrži visinu postojećeg prihoda kojem prijete smanjivanje uslijed inflacije i nastojanje da se poveća realni raspoloživi prihod izbjegavanjem plaćanja poreza. U razvijenoj tržišnoj privredi značenje sive ekonomije određeno je: postojećim tehnološkim razvojem i strukturom, strukturom troškova, ulogom zakonske regulative i mogućnošću povećanja fleksibilnosti korištenih inputa. Najizraženije obilježje sive ekonomije u razvijenom tržišnom gospodarstvu jest da se ona koristi zbog niže cijene proizvodnje i prodaje. Neformalan rad uglavnom ne predstavlja alternativu formalnom radu, jer postoji velika povezanost formalnog rada u poduzeću i neformalnog izvan njega. Siva ekonomija se ne može promatrati kao izrazitiji ublaživač za zbrinjavanje nezaposlenih evidentiranih osoba i onih koji su zbog najrazličitijih razloga izvan svijeta rada, već ona samo pojačava postojeće razlike u društvu.

Iako različite metode i više istraživanja različito ocjenjuju opseg neslužbenog gospodarstva u pojedinim zemljama, jednoznačno je pokazano da ono raste brže nego službeno. To se u najvećoj mjeri pripisuje pojačanom utjecaju državne regulative ekonomskog života. Stalni porast i veće relativno značenje neslužbenog u odnosu na službeno gospodarstvo, znači u povećanoj mjeri nepoštivanje zakona i vladinih regulativa. To zahtijeva da se preispitaju zakonska rješenja i pojačaju odgovarajuće ekonomsko-političke strategije društva. Smanjivanje državne regulative ekonomskog života i ublažavanje kartelističkog ponašanja u utvrđivanju nadnica i plaća, razbijanje monopolskih struktura koje otežavaju ulazak novih poduzetnika i otežavaju zapošljavanje trebalo bi smanjiti obujam neslužbenog gospodarstva. S druge strane, povećana ili trajna nezaposlenost, povezana s nefleksibilnim službenim tržištem rada, visoki troškovi proizvodnje u službenom gospodarstvu, promjene u trajanju formalnog rada, produženo prosječno trajanje života uz nesigurne ili male mirovine, pridonose povećanju ponude radne snage spremne za djelatnost u neslužbenom gospodarstvu. Ono je, nadalje, potaknuto relativno visoko utvrđenom minimalnom nadnicom koja onemogućava ili nedovoljno stimulira zapošljavanje nezaposlenih osoba u službenom gospodarstvu, kao i značajnim ograničavanjem mogućnosti zapošljavanja stranih radnika u službenom gospodarstvu, te je za sve njih neslužbeno gospodarstvo jedini način ekonomskog aktiviranja. Kako se na ovom području u dogledno vrijeme ne mogu očekivati bitnije promjene, po mišljenju većine stručnjaka neslužbeno će gospodarstvo ostati rastući fenomen razvijenih zemalja u bližoj budućnosti. Dugoročno, daljnji tehnološki razvoj vjerojatno će smanjiti neslužbeno gospodarstvo, prije svega ograničiti rad na "crno" i u "fušu". Suvremeno tehnološki opskrbljeno i dobro organizirano službeno gospodarstvo sigurno je nadmoćnije od ipak neorganizirane neslužbene ekonomije.

Literatura

- Aryee, A. G. (1976): *Effects of Formal Education and Training on the Intensity of Employment in the Informal Sector: A Case-Study of Kumasi, Ghana*, ILO. Geneva.
- Aslung, A. (1985): *Private Enterprise in Eastern Europe: The Non-Agricultural Private Sector in Poland and G.D.R., 1945-83*, New York: St. Martin's Press.
- Bars, J.J. le; Gamus, G; Cosset, A; Nottola, Y. (1980): *Essay d'Analyse des Causes Socio-économiques du Développement du Travail Noir dans les Métiers du Batiment*, Société d'Etudes pour le Développement Economique et Social, Etude pour le CORDES, SEDES, Paris, preuzeto iz Barthelemy (1989).
- Barthelemy, P. (1989): *The underground economy in France*, in Feige, L. E. (eds): "The Underground Economies: Tax Evasion and Informal Distortion", Cambridge University Press, Cambridge, pp. 281-296.
- Blades, W. D. (1982): *The Hidden Economy and the National Accounts*, OECD Economic Outlook, Occasional Studies, No. 2 (28-45).
- ID. (1985): "Crime: What Should be Recorded in the National Account, and What Difference Would It Make?" in Gaertner, W. and Wenig, A. (eds): *The Economics of the Shadow Economy*, Springer Verlag, Heidelberg, pp. 45-58.
- Boyle, G.E. (1984): "In search of Ireland's black economy" *Irish Banking Review*, March, 32-42. preuzeto iz Harding and Jenkins (1989).
- Brusco, S. (1973): "Prima Note per un Studio del Lavoro e Domicilio", *Inchiesta*, April-June 1973., preuzeto iz Contini (1992).
- Burns, S. (1977): *The Household Economy*, Boston, Beacon Press.
- Carsen, S. C. (1992): *The Underground Economy: An Introduction*, in: "Guide Book to Statistics on the Hidden Economy", Economic Commission For Europe, Statistical Division, Geneva, (United Nations, New York) 28-57.
- Cartaya, V. (1992): "The Costs of Becoming Legal for an Informal Firm, the Case of Venezuela", in Tokman, V.: *Beyond regulation, The Informal Economy in Latin America*, Boulder, Colo.: Rienner.
- Cassel, D.; Cichy, U. (1987): *The shadow economy and economic policy in East and West: a comparative system approach*, in Alessandrini S. and Dallago B. (eds): "The Unofficial Economy", (Andershot, Gower) 127-146.
- Centar za istraživanje marketinga (CEMA) (1995): *Dodatni poslovi kućanstva u Hrvatskoj, ožujak 1995*. Zagreb.
- Ciravegna, D. (1985): *Aspetti Teorici del Mercato del Lavoro*, G. Giappichelli - Editore, Torino.
- Constatino, C. (1992): *Moving from the "Exposed Economy" to Determine Total "Gross Domestic Product": Calculation made by ISTAT for 1982*, in: "Guide Book to Statistics on the Hidden Economy", Economic Commission For Europe, Statistical Division, Geneva, (United Nations, New York) 139-151.
- Conseil des Impôts (1979): "Le Rapport au Président de la Republique Relatif a l'Impôt sur le Revenu", *Journal Officiels de la Republique Francaise*, Paris.
- Contini, B. (1979): *Lo sviluppo di un'economia parallela*, Edizioni di Comunita, Banca Commerciale Italiana, Milano.

ID. (1981): "Dropping Out: Notes on the Italian Economy", *Journal of Contemporary Studies* 4. (Summer 1981):79-89.

ID. (1992): "The Irregular Economy of Italy: A Survey of Contributions", in "Guide Book to Statistics on the Hidden Economy", Economic Commission For Europe, Statistical Division, Geneva, (United Nations, New York) 104-117.

Dallago, B. (1987): The underground economy in the West and the East: a comparative approach, in S. Alessandrini and B. Dallago (eds): "The Unofficial Economy", (Andershot, Gower) 147-163.

Dilnot, A. and Morris, C. N. (1981): What Do We Know About Black Economy?, "Fiscal Studies", March 1981., preuzeto iz *Blades* (1992).

Dobbs, M. (1977): Will a Bit "On the Side" Keep the Poles Quiet? *The Sunday Times* Reading, England (September 25):8.

Dobosiewicz, Z. (1987): The Role of Unofficial Economy in North African Countries, in S. Alessandrini and B. Dallago (eds): "The Unofficial Economy", (Andershot, Gower) 165-174.

Ericson, R. (1984): The "Second Economy" and Resource Allocation under Central Planning, *Journal of Comparative Economics*, 8(17):1-24.

European Trade Union Institute (1992): *Collective Bargaining in Western Europe in 1991. and Prospects for 1992*, Brussels.

Ferman, L.A.; Berndt, L.E. and Selo, E. (1978): "Analyses of the irregular economy: cash flow in the informal sector", Bureau of Employment and Training, Michigan Department of Labor and Industrial Relations, University of Michigan - Wayne State University, Ann Arbor, Michigan. Preneseno iz Harding, P. and Jenkins R. (1989).

Feige, L. E. (1979): "How Big is the Irregular Economy", *Challenge*, Nov-Dec. pp. 5-13.

ID. (1985): The Meaning of the "Underground Economy" and the Full Compliance Deficit; in Gaertner, Wulf and Wenig, Alois (eds): *The Economics of the Shadow Economy*, Springer Verlag, Heidelberg, pp. 19-37.

ID. (1987): The Anatomy of the Underground Economy, in S. Alessandrini and B. Dallago (eds): "The Unofficial Economy", (Andershot, Gower) 83-106.

ID. (eds)(1989): "The Underground Economies: Tax Evasion and informal Distortion", Cambridge University Press, Cambridge.

Foudi, R; Stankiewicz F; Vaneecloo, N. (1981): *Les Chomeurs et l'Economie Informelle*, Laboratoire d'Analyse des Systemes et du Travail, (LAST), Lille, preuzeto iz Feige (1989).

Franz, A. (1984): Schatzungen der hidden economy in Österreich auf der Basis offizieller Statistiken, in Skolka, J. (ed) "Die andere Wirtschaft: Schwarzarbeit and Do-it-yourself in Österreich", *Signum*, Viena, pp. 83-99.

ID. (1985): "Quantifizierung der Schattenwirtschaft und amtliche Statistik", *Quartalshefte der Girozentrale*, no. 4. 1984, no. 1. 1985.

ID. (1992): Estimates of the Hidden Economy in Austria on the basis of Official Statistics, iz knjige: "Guide Book to Statistics on the Hidden Economy", Economic Commission For Europe, Statistical Division, Geneva, (United Nations, New York) 67-78.

Frey, B. and Pommerehne, W. (1982): "Measuring the Hidden Economy: Though This be Madness, There is Method in it", in Tanzi, V. (eds.): *The Underground Economy in the United States and Abroad*, Lexington Books, D.C. Heath and Co. Lexington, Massachusetts: 3-28.

Frey, B.; Weck, H; and Pommerehne, W. (1982): "Has the Shadow Economy Grown in Germany? An Exploratory Study", *Weltwirtschaftliches Archiv*, Vol. 118, No.3.

Frey, L; Livragy, L. and De Santis, R. (1975): "Lavoro a Domicilio e Decentramento dell'Attività Produttiva nei Settori Tessile e dell'Abbigliamento in Italia", Angeli, Milan, preuzeto iz Feige, L. E. (eds.)(1979): *The Underground Economies: Tax Evasion and Informal Distortion*, Cambridge University Press, Cambridge.

Fua, G. (1976): *Occupazione e capacità produttiva, la realtà italiana*, Il Mulino, Bologna.

ID. (1977): *Employment and Productive Capacity in Italy*, Banca Nazionale del Lavoro, Quarterly Review, 122 (Settembre):215-244.

Gaetani - D'Aragona, G. (1981): *The hidden Economy: Concealed labour markets in Italy*, in "Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali" n. 28. pp. 270-288, preneseno iz Patrizi, Vincenzo (1992).

Gershuny, J. I. (1979): "The Informal Economy - its Role in Post-Industrial Society", *Future*, February 1979.

Gershuny, J. I. and Miles, I. D. (1985): "Towards a new social economics", in Roberts, B; Finnegan, R; Gallie, D; (eds): *New Approaches to Economic Life: Economic Restructuring: Unemployment and Social Division of Labour*, Manchester, Manchester University Press.

Gilmore, C. William (1995): *Dirty money, The evolution of money laundering counter-measures*, Council of Europe Press, Strasbourg.

Glas, M.; Kukar, S.; Simončić, M.; Bičanić, I. (1988): "Siva ekonomija v svetu in v Jugoslaviji", *Delavna enotnost*, Ljubljana.

Grossman, G. (1977): *The "Second" Economy of the USSR. - Problem of Communism*, 26(5):25-40.

Grossman, G.; Trembl, G. V. (1987): *Measuring hidden personal incomes in the USSR*, in S. Alessandrini and B. Dallago (eds): "The Unofficial Economy", (Andershot, Gower) 285-301.

Gutmann, M. P. (1979): "Statistical Illusions, Mistaken Policies", *Challenge*, Nov-Dec. pp. 14-17.

ID. (1985): *The Subterranean Economy, Redux*, in Gaertner, W.; Wenig, A. (eds): *The Economics of the Shadow Economy*, Springer, Heidelberg, pp. 1-18.

Harding, P.; Jenkins, R. (1989): *The Myth of Hidden Economy, Towards a New understanding of Informal Economic Activity*, Open University Press, Milton Keynes, Philadelphia.

Heertje, A.; Barthelemy, P. (1984): *L'Economie Souterraine*, Economica, Paris.

House, W. (1984): "Nairobi's Informal Sector: Dynamic Entrepreneurs or Surplus Labor?", *Economic Development and Cultural Change*, Vol.32, No.2, January 1984.

ILO (1972): *Employment, Incomes and Equality: A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya*, Geneva, ILO.

ILO-Jobs and Skills Programme for Africa (1985): *Informal Sector in Africa*, Addis Abeba.

Jessen, J., Siebel, W., Siebel-Rebell, C., Walther, U.-J., Wezrather, I. (1987): The informal works of industrial workers. Present situation, trends prognosis and policy implication, in Alessandrini S. and Dallago B. (eds): "The Unofficial Economy", (Andershot, Gower) 271-282.

Joshi, H.; Lubell, H.; Mouly, J. (1976): "The Urban Informal Sector," Abidjan: Urban Development and Employment in the Ivory Coast, ILO. Geneva.

Kinnicutt, T. M. (1989): "Italy, finita la commedia", *International Management*, 44(10):60-66.

Korbonski, A. (1981): "The "Second Economy" in Poland", *Journal of International Affairs* 35(1)(Spring-Summer):1-15.

Landaw, Z. (1987): Selected Problems of the Unofficial Economy in Poland, in S. Alessandrini and B. Dallago (eds): "The Unofficial Economy", (Andershot, Gower) 175-180.

Langfeld, E. (1983): *Die Schattenwirtschaft in der Bundesrepublik Deutschland*, J.C.B. Mohr, Tubingen.

ID. (1985): "Is a Growing Sector Undermining Monetary policy in the Federal Republic of Germany?", in Gaertner, W. and Wenig, A. (eds): *The Economics of the Shadow Economy*, Springer Verlag, Heidelberg, pp. 301-314.

ID. (1989): The underground economy in the Federal Republic of Germany: a preliminary assessment, in Feige, L. E. (eds.) (1989): "The Underground Economies: Tax Evasion and informal Distortion", Cambridge University Press, Cambridge. pp. 197-218,

Lehner, G. (1984): *Schattenwirtschaft und der öffentliche Sektor*, in Skolka, J. (eds.) (1984): "Die andere Wirtschaft: Schwarzarbeit and Do-it-yourself in Österreich", Signum, Viena. pp. 121-130.

Loš, M. (1990): *The Second Economy in Marxist States*, Macmillan, Hong Kong.

Lubell, H. (1991): *The Informal Sector in the 1980s and 1990s*, Development Centre of the Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris.

Merrick, W. T. (1976): "Employment and Earning in the Informal Sector in Brazil: The Case of Belo Horizonte", *The Journal of Developing Areas*, April 1976.

Mogelsen, G. V. (1992): *Black Markets and Welfare in Scandinavia: Some Methodological and Empirical Issues*, iz knjige: "Guide Book to Statistics on the Hidden Economy", Economic Commission For Europe, Statistical Division, Geneva, (United Nations, New York) 177-185.

Morris, L.D. (1987): "Local social polarization: a case study of Hartlepool", *International Journal of Urban and regional Research*, vol.11: 331-350.

Neubauer, H. (1984): "Schwarzarbeit und Eigenleistung in der Österreichischen Bauwirtschaft" in Skolka, J. (ed) "Die andere Wirtschaft: Schwarzarbeit and Do-it-yourself in Österreich", Signum, Viena, pp. 131-160.

Nihan, G.; Demol, E.; Jondoh, C. (1979): "The Modern Informal Sector in Lome", *International Labour Review*, 118(5):546-562.

O'Hearn, D. (1980): *The Consumer Second Economy: Soviet Studies*, 32(2):218-243.

Pahl, R.E. (1980): "Employment, work and domestic division of labour", *International Journal of Urban and Regional Research*, vol.4:1-20.

Patrizi, V. (1992): *Measures of Concealed Employment: Pitfalls and Insights*, in: "Guide Book to Statistics on the Hidden Economy", Economic Commission For Europe, Statistical Division, Geneva, (United Nations, New York) 118-138.

Samorodov, A. (1991): Labour market problems and developments in the Republics, in Standing, G. : "In search of flexibility, The new Soviet labour market", International Labour Office, Geneva.

Schulz, James (1992): "Economic Support in the Old Age: The Role of Social Insurance in Developing Countries", 24. Redovna Skupština International Social Security Association.

Sethuraman, S.V. (1981): The Urban Informal Sector in Developing Countries: Employment, Poverty and Environment, ILO, Geneva.

Shelley, L.I.: (1983), Law and the Soviet Second Economy, Research in Law, Deviance and Social Control, 5(34) 3-24.

ID. (1990), The Second Economy in the Soviet Union, in Loš, M. "The Second Economy in Marxist States", Macmillan, Hong Kong.

Siesto, V. (1992): Concept and Methods Involved in the last Revision of Italy's GDP, in: "Guide Book to Statistics on the Hidden Economy", Economic Commission For Europe, Statistical Division, Geneva, (United Nations, New York) 152-176.

Skolka, J. (ed) (1984) "Die andere Wirtschaft: Schwarzarbeit and Do-it-yourself in Österreich", Signum, Viena.

ID. (1985): "The parallel Economy in Austria", in Gaertner, Wulf and Wenig, Alois (eds): The Economics of the Shadow Economy, Springer Verlag, Heidelberg, pp. 60-75.

ID. (1987): A Few Facts about the Hidden Economy, in S. Alessandrini and B. Dallago (eds): "The Unofficial Economy", Andershot, Gower, pp. 35-60.

Smith, S. and Wied-Nebbeling, S. (1986): The Shadow Economy in Britain and Germany, Anglo-German Foundation for the Study of Industrial Society, London.

Standing, G. (1991): Introduction: "In search of flexibility, The new Soviet labour market", (eds. Guy Standing), International Labour Office, Geneva.

Sweezy, M. P. (1980): Post-Revolutionary Society, Monthly Review, 118(1):45-61.

Szalchman, R.; Uthoff, A. (1992): "Sistema de Pensiones en America Latina: Diagnostico y Alternativas de Reform", Comision Economica para America Latina, Santiago, Chile.

Tanzi, V. (1982) eds.: The Underground Economy in the United States and Abroad, Lexington Books, D.C. Heath and Co. Lexington, Massachusetts.

ID. (1983): "The Underground Economy, The Causes and Consequences of this Worldwide Phenomenon", Finance and Development 20(december 1983):10-13.

Vojnić, D. (1996): Zemlje u tranziciji, Ekonomski pregled, 47(5-6):263-281.

White, T. P. (1991): Cuba at a Crossroads, National Geographic, 180(2):90-121.

Wiles, P. (1987): The Second Economy, Its Definitional Problem, in S. Alessandrini and B. Dallago (eds): "The Unofficial Economy", (Andershot, Gower) 21-33.

Willard, J-C. (1992): The Underground Economy in National Account, in: "Guide Book to Statistics on the Hidden Economy", Economic Commission For Europe, Statistical Division, Geneva, (United Nations, New York) 79-103.

Witte, D. A. (1987): The nature and extent of unrecorded activity: a survey concentrating on recent US research, in S. Alessandrini and B. Dallago (eds): "The Unofficial economy", (Andershot, Gower) 61-82.

World Bank (1992): World Development Report 1991, World Bank and Oxford University Press.

Predrag Bejaković: Estimating the volume of the unofficial economy in selected economies

Summary

Although it differs considerably in its form and volume from one type of society to another depending on their social and political systems, the grey economy exists in all societies. The paper analyses the volume and structure of the grey economy in countries with planned economies, countries with market economies and in developing countries. In the capitalist economy the producer faces ever increasing distrust on the part of the buyer and difficult distribution conditions. He is successful only if he is competitive in terms of his prices, quality, production times or service times. These conditions are almost without any significance in socialist planned economies, where the prices are not flexible because of the chronic scarcity of goods on the market, which is relieved to a certain extent by the grey economy. The growth of the grey economy in these countries was also stimulated by the ideological mistrust of free enterprise, the underdeveloped service sector, a very high tax burden encouraging the non-disclosure or partial non-disclosure of business activities, and the low salaries of the employed forcing them to seek an additional source of income. The whole of society was strongly controlled, regulated and bureaucratised, which favored the development of the unofficial economy. With the successful economic development of the countries in transition, many of the reasons for the existence of the grey economy will disappear.

Two reasons are considered to be the most important for the development of the grey economy in industrially developed countries: the desire of the household to maintain the existing level of income which inflation threatens to reduce, and the attempt to increase the real available income by tax evasion. In the developed market economy, the grey economy is determined by the existing technological development and structure, the structure of costs, the role of legislative regulations and the possibility to increase the flexibility of the inputs used. The most prominent feature of the grey economy in a developed market economy is that it is resorted to because of its lower production and sale costs. Informal work is not an alternative to formal work, since there is a strong connection between the formal work in a company and the informal work outside it. The grey economy cannot be viewed as an important way out for the people registered as unemployed or those who for various reasons find themselves out of the world of work; rather the grey economy only heightens the existing differences in society.

Although different methods and studies differently estimate the volume of the grey economy in individual countries, it has been shown beyond any doubt that it grows more quickly than the official economy. The reason is usually considered to be the state's increased regulatory influence on the life of economy. The perpetual growth and the greater relative significance of the unofficial economy in relation to the official economy indicates an increase in non-compliance with the law and the government's regulations. This means that they should be re-examined and that the society's applicable economic and political strategies should be strengthened. A reduction in the regulative measures imposed on the economy by the state, a limitation of its cartel-like behavior in establishing wages and salaries, and the break up of monopolistic structures which make the entry of the new entrepreneurs and job creation difficult should all reduce the volume of the unofficial economy. On the other hand, increased or permanent unemployment related to the inflexible official labour market, the high production costs in the official economy, the changes in the length of formal service, an increased average life span, and uncertain or small pensions contribute to the increased supply of labour ready to work in the grey economy. The grey economy is further encouraged by a high official minimal wage, which reduces employment within the official economy, or at least does not provide sufficient incentive for it, and by considerable restrictions imposed on the employment of foreign nationals in the official economy, which for all of them makes the grey economy the only way of being economically active. Since in this area, important changes can be expected in the foreseeable future, in the opinion of most experts, the unofficial economy will continue to grow in the developed countries in the short run, while in the long run further technological development will probably reduce the volume of the unofficial economy, primarily by reducing moonlighting. A well-organised official economy provided with technological achievements is definitely more powerful than the disorganised unofficial economy.